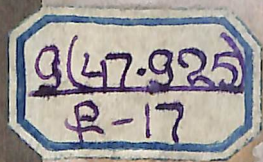

5762

1910

Վ Ա Ր Դ Ա Ն

ՄԱՐԿԱՆ ԳԵՂՈՒՄԻ

ՄԱՐԿԱՆ ԳԵՂՈՒՄԻ

ՍՊԱՐԱՊԵՏ

ԿԱՂՄԵՅ ՔԱՄԱԼԵԱՆՅ Ս.

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ.

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱԽԱՆՈՒԹՆԵՐՈՒՄ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ
ՄԵՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Խուլ Խաչիկ, բ. տպ.	25
2. Քաջ Աղասի, Սիրելի հերոս,	25
3. Սասունցի Յոզան	30
4. Աղբային քաղնիք	25
5. «Սիրտ» գրքից, պատկերազարդ	40
6. Ժամանակը ոսկի, պատկերազարդ	40
7. Գալօ ափօ, բ. տպ.	12
8. Երկու զրոյց } ա. Երեք խոստովանութիւն բ. Երեք ոսկու պատմութիւն	25
9. Երկու աղբէրացեղ, բ. տպ.	30
10. Շէն թագաւորի աղջիկ, բ. տպ.	25
11. Աստուած աղքատի կերպում	20
12. Հէքիաթներ	30
13. Աստուած չըճանաչող	10
14. Անմեռ աշխարհ	8
15. Երկասիրութիւններ	50
16. Փոքրոգի բարեկամներ	15
17. Կրօնի դաստաւութիւնը Ա. բաժանմունքում	40
18. Ծովինար, Գ. տպ.	25
19. Վարդանանց և Ղևոնդեանց մասին, զրոյց պատկերներով	30

Հեղինակի հասցէն՝ Թիֆլիս, Միքայէլեան փողո
№ 82. բն. 9.

9(47.925)

աճ Բ-17

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

ԵՒ

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ

Մ Ա Ս Ի Ն

(զրոյց հայ ժողովրդի համար)

Կազմեց ԲԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս.

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ.

ՏՓԽԻՍ

Տպարան «Էպոխա» Գանովսկայա № 3.
1910

38529-ա. հ

ՄԽԻԹԱՐ ԵՐԷՑԻ ԶՐՈՅՑԸ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ՂԵՒՈՆ-
ԴԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Զմեռն էր ու գիւղի եկեղեցին ցուրտ։ Ժողովուրդ չէր գալիս, որ Մխիթար երէցը քարոզի, ստիպուած ինքն էր գնում օգանները, ուր թէժ բուխարու շուրջը մարդիկ նստոտած սիրով ականջ էին դնում հէքիաթ ասող ծերին կամ աշուղին։ Այն օրից, որ երէցն սկսեց գիւղի օգանները ման գալ ու ազգի գլխով անցած բաները զրոյցի նիւթ շինել, կանայք ու աղջկէք էլ գալիս էին տղամարդկանց հետ միասին լսում։ Այս անգամ Մխիթար երէցը բուխարու մօտ փռած մինդարի վրայ տեղ բռնելով խօսեց այսպէս. «Իմ աչքի լոյս քոյրեր և եղբայրներ, անցեալ անգամ լսեցիք մեր այբուբէնի գտնուելու պատմութիւնը, հիմի կը պատմեմ ձեզ Վարդանանց ու Ղևոնդեանց նահատակութեան մասին, որ իմանաք թէ ինչ ցաւ ու կրակներ տեսաւ մեր աշխարհը ս. Սահակի ու ս. Մեսրոպի մահից ետ։ Վայ եկաւ Հայաստանի գլխին այն օրը, երբ մեր կարճամիտ նախարարները կամ իշխանները Սահակ կաթողիկոսի խրատին չըլսելով տարան հայ ժողովրդին պարսիկ թաղաւորին որդեգիր շինեցին։

21741-60

2774

Վրակապաշտ թագաւորի մօտ, խաչապաշտ որդե-
գիր. իսկի իրար կը բռնէն: Մանաւանդ Յագ-
կերտ թագաւորը, որին խռովարար սատանէն
իրան գործակից էր շինել, գիշեր ցերեկ մտա-
ծում էր միայն խռովութեան, արիւնհեղութեան
վրայ, չը գիտէր ում վրայ թափի իրա դառնու-
թիւնը: Վերջն իրա ատելութեան առարկայ դարձ-
րեց քրիստոնեաներին, նրա գոռոզ սիրտը չէր
վերցնում, որ հարեան յունաց կայսրը զօրեղ լի-
նի ու քրիստոնէութեան միջոցով մանր ազգերին
իրա պետութեան հետ միացրած պահի: Կայսրի
աչքը վախեցնելու համար Յագկերտ Բ.-ը զօրք
ժողովեց ու յարձակուեց յունաց աշխարհի վրայ,
գաւառներ աւերելով, եկեղեցիներ կրակի բե-
րան տալով հասաւ մինչև Մծբին քաղաքը: Կայսրը
Թէոդոսն էր, մի խաղաղասէր, կռուից պատրաստ
մարդ. գոռոզ Յագկերտից գլուխը հանգիստ պա-
հելու համար մեծ ընծաներ ուղարկեց նրան ու
խնդրեց դրանցով բաւականանալ, էլ վրաս չըտալ
իրան: Յագկերտը խիստ փքոռած այդ յաջողու-
թեամբ դարձաւ Տիգրոն քաղաքը, որ ձմեռա-
տեղին էր, Տիգրիս գետի վրայ, հին Բաղդադին
մօտիկ ու վճռեց Միհրներսէն հազարապետի խոր-
հուրդը գլուխ բերել. — խորամանկ Միհրներսէնի
ծրագիրն այն էր, որ կարենայ մանր ազգերին
պարսից պետութեան հետ միացնել: Շատ ան-
գամ էր փորձ արել, նրան մի բան միշտ խան-
գարել էր: Այդ բանը քրիստոնէութիւնն էր, որ
Գրիգոր լուսաւորչի ձեռով հաստատուել էր Հա-

յաստանում, այդ տեղից էլ տարածուել հարեան
փոքր ազգերի մէջ, ինչպէս են վրացիք, աղու-
անք են: Քրիստոնէական կրօնը դառել էր Միհր-
ներսէնի համար աչքի փուշ, ուղում էր հանել և
դէն գցել: Եւ երբ գիշեր ցերեկ մտածում էր
ու հնար չէր գտնում, յանկարծ լոյս ընկաւ մի
մարդ և նրա չար մտադրութեան աջողութիւնն
շատ օգնեց: Չիմանաք թէ իրանից աւելի խո-
րամանկ մի պարսիկ էր, չէ՛, ընդհակառակը մի
պարզամիտ հայ իշխան էր: Այդ ժամանակ մեր
աշխարհը թագաւորը կորցրած՝ կառավարւում
էր մարգպանով, որի անունն էր Վասակ Սիւնի:
Դա խիստ խելացի մարդ էր. ունէր մի փեսայ,
Վարազվաղա անունով: Այդ փեսէն փուշ ոքմին
էր, Վասակի աղջկայ հետ սիրով չէր ապրում,
միշտ անարգած էր պահում: Մի օր լսելով որ
աները վճռել է իրանից վրէժ առնել, վեր կա-
ցաւ գնաց մարգպանից զօրեղ մարդու թիւ տակ
մտնելու: Այդ զօրեղը Միհրներսէն հազարապե-
տն էր, որ ապրում էր Ատրպատականում, հի-
միկուայ Ագրբէջանում: Նա եթէ խաղաղութիւն
սիրող լինէր, կասէր՝ գնա կնկանդ հետ սիրով
ապրիր, բայց Վարազվաղան նրան կաշառեց, այ-
սինքն հոգին ծախեց: Ասեց. «քրիստոնէութիւ-
նից զգուել եմ, ինձ ընդունեցէք ձեր կրօնի
մէջ»: Հազարապետն իսկոյն նրան թիւ տակն ա-
ռաւ և մտքումը դրեց նրա աներ Վասակին էլ
կոտրել, փորձանքի մէջ գցել, այսինքն իրա
հաւատից ձեռ քաշել տալ: Եթէ չի յօժարուիլ,

մտածում էր Միհրներսեսը, այն ժամանակ հայ աշխարհի մարզպանութիւնը նրա ձեռից կըխլեմ ու փետին կըտամ: Խորամանկը միամիտ Վարազվադայի միջոցով շատ գաղտնիքներ իմացաւ հայ նախարարների ու հոգևորականների մասին, լսածների վրայ սրտում ուրախանալով հետը վերցրեց, տարաւ Տիգրէն, թագաւորին ներկայացրեց: Յազկերտը պատուով ընդունեց, նոյնպէս երկար զրոյց արեց հետը ու կարծեց թէ սրան երկնքից աստուածներն են ուղարկել ուզած ծրագիրը կատարելու համար: Բոլոր պալատականների առաջ նրան գովաբանեց ու բարձր պատուի հասցրեց, որ միւս հայ իշխանները նրա փառքի մասին լսելով՝ նախանձից գրգռուեն ու նրա պէս քրիստոնէական կրօնը թողեն:

Յազկերտի օրով մոգական կրօնը շատ զօրեղացել էր. մոգերը թագաւորին հանգիստ չէին տալիս, ամեն րոպէ գովեստներով վառում էին նրա փառասիրութիւնը, որ օգտուեն նրա զօրութիւնից: Մի օր մոգպետի հետ ներկայացան ու այս խորհուրդը տուին. «Թագաւոր, բեզ պէս պետին վայելում է ոչ թէ օգուտ քաղել հպատակներից՝ մենակ նրանց աշխատացնելով կամ պատերազմի տանելով, այլ նոյնպէս հոգս քաշել նրանց կորած հոգիների վրայ: Քեզ տէրութիւնս ու փառաւոր յաղթութիւնս տուող աստուածները կարօտ չեն ամենակին մարմնաւոր մեծութեան. նրանց ամենամեծ փափագն այն է, որ պետութեանդ մէջ եղած բոլոր ազգերին մի հաւատի

ու կրօնի բերես, մանաւանդ քրիստոնէական աղանդը իսպառ վերացնես: Դրա համար լաւ, յարմար առիթն այս է. զօրք ժողովիր գնա քու շանների վրայ կուի: (Դրանք ընակւում էին այժմեան Խիվայի կողմերը, ուր Աւգանիստան, Կաբուլիստան և Բելուրշիստանն են): Հրաման արա, որ հպատակ ազգերի գլխաւորներն էլ իրանց գնդերով քեզ օգնութեան գան: Փակիր նրանց հեռու օտարութեան մէջ ու պահանջիր, որ կամքդ կատարեն:

Յազկերտին դուր եկաւ այդ խորհուրդը, այդպէս վարուելով կըստիպէր մանր քրիստոնէայ ազգերին յարաբերութիւնը կտրել յունաց հետ. հայերն աւիւմայ կըմտերմանային պարսիկների հետ, ինչպէս որ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց առաջ պարթևների հետ էին: Յազկերտը թղթեր գրեց հայոց, վրացոց, աղուանցոց և միւս խաչապաշտ իշխաններին, որ շատ շուտով զօրք ժողովեն ու հասնեն Ապար աշխարհը: (Դա Խորասանի ներքին էր, ուր հիմի Հերաթ քաղաքն է). Հայերը և միւս ազգերի մեծամեծները հզօր թագաւորի հրամանն ստանալով, միամիտ սրտով ձիաւոր զօրքերը վերցրին ու երկար ու մէկ անապատներ կտրելով, իրանց հոգևորականների հետ գնացին դէպի արևելք, նշանակած Ապար աշխարհը, խոնարհութեամբ Յազկերտին ներկայացան. Նենգաւորը սրտում ուրախացաւ, որ որսերն եկան, սկսեց հետները անուշ խօսել, պատիւներ տալ: Առանց գլխաւոր միտքը նրանց յայտնի անելու

գնաց քուշանները վրայ, երկու տարու չափ պատերազմեց, բայց աջողութիւն չունեցաւ: Մոգերը պարապ չէին, ծածուկ քարոզում էին զօրքի մէջ իրանց կրօնը, բայց անպտուղ: Քրիստոնեայ զինուորները գլխի էին ընկել, չար թագաւորի միտքը խափանելու համար աւելի եռանդով էին մասնակցում իրանց հոգևորականների ժամասացութեանը:

Հազարապետը խորհուրդ տուեց թագաւորին պատերազմի անաջողութիւնից չը յուսահատուել: «Զինուորները յոգնել են, արձակիր տները, նորերը կանչիր. ու նրանցով կռիւր շարունակիր»: Յազկերտը նոր եկած զօրքերով քուշանները դէմ կռիւր յամառութեամբ առաջ տարաւ մինչև եօթ տարի: Դրա հետ էլ մոգերն իրանց քարոզութիւնն էին առաջ տանում ու միամիտներին գրաւում ծածուկ արծաթ, ոսկի բաժանելով կամ թագաւորի կողմից պարգև ու պաշտօն խոստանալով: Վերջապէս Յազկերտը քուշանների թագաւորին նեղը պցեց ու մտնելով նրա երկրի ներսը շատ գաւառներ աւերեց: Մոգերը հաւատացրին Յազկերտին, որ այդ մեծ յաղթութիւնը Աստուածներն են տուել: Նրանց շնորհակալութիւն անելու համար թագաւորը հրամայեց անթիւ ցուլ ու նոխազ զոհ անել: Հրամանը հասաւ Պարսկաստան ու կրակատները բորբոքուեցին ճարպակալած ցուլերով ու նոխազներով: Մոգերն ու մոգպետները մեծ պատիւներ ու պարգևներ ստացան արքունի գանձարանից, իբրև վարձ իրանց

աղօթքի: Վերջը մօտեցան ու Յազկերտին ասին. «անքայ, զօրեղ աստուածները քեզ այս յաղթութիւնը տալով բու վրէն պարտք են դնում, որ այսուհետև համարձակ աշխատես, հպատակների գլխներից խաբբայ ուսմունքները հանես ու բոլորին բերես զրադաշտի կրօնի վրայ կանգնացնես»: Յազկերտը լսեց նրանց խորհրդին ու բանակի առաջ կանգնելով բացարձակ հրամայեց այսպէս. «ձեր մէջ եղող քրիստոնեայ զինուորները, ինչ ազգի ու ցեղի էլ պատկանելիս լինեն, պիտի ձեռ վերցնեն իրանց մոլար հաւատից ու կրօնից, զան անպատճառ արեգակին Աստծու տեղ պաշտեն ու զոհեր մատուցանեն»:

Այս հրամանը տալուց ետ Յազկերտն սպասեց մի քանի օր, երբ լսեց, որ քրիստոնեայ զինուորները յօժարակամ չեն կատարում, ամենին փակոտեց Պահ դրան ներսը, որտեղից փախչելու հնար չըկար ու նրանց գլխաւորներին այսպէս սաստեց. «չեմ թողիլ ձեզ այստեղից ձեր տները քնաք, մինչև կրակի առաջ չը չորէք, արեգակին չը պաշտէք»: Բոլոր քրիստոնեաները հայ, վրացի, աղուան և միւսներ, հրաժարուեցին ու ասին, «թագաւոր, ինչ չարչարանք ուզում ես, տուր, մենք կրակ ու արեգակ պաշտողը չենք»:

Յազկերտն իրա սպառնալիքը կատարեց. համարձակ խօսող քրիստոնեաներին բաժանեց խմբերի ու հեռու անապատ տեղեր ուղարկեց, որ վայրենի ցեղերի դէմ կռուելով մեռնեն: Բանակում մնացած քրիստոնեաներին ամեն տեսակ

անարգանք ու զրկանք հասցրեց, որպէսզի հաւատի մէջ թուլացնի։ Որին պաշտօնով ցածացրեց, որին քաղց ու ծարաւով տանջեց, որին բոբիկ ոտով ձմրան ցրտերի բերան գցեց։ Ոչինչ չազդեց նրանց վրայ, ամենը մնացին իրանց հաւատի մէջ հաստատ, որ նոյնութեամբ դառնան տները։ Յազկերտին հասկացրին, որ մեծ մասամբ ընդդիմացողները հայերն են։ Նրանց կոտորելու համար այս պատիժը մտածեց. իրա նախարար Դենշապուհին ուղարկեց Հայաստան, որ ժողովրդին ցուցակագրի, լուր տարածելով թէ այդ անում է հարկերը քչացնելու ու ձիաւոր զօրքի ծանրութիւնը թեթեացնելու համար։ Բայց տակից գուրս եկաւ ուրիշ բան, Դենշապուհը 1. ազատ հայ եկեղեցին հարկի տակ դրեց, 2. վանքերի միայնակեացներին հարկատուների շարքը գցեց, 3. հայ գիւղացոց հարկերն աւելի ծանրացրեց, որ աղքատութեան երեսից մոզական կրօնն ընդունեն, 4. նախարարների մէջ լեզու խառնելով իրար դէմ թշնամացրեց, 5. հայոց հազարապետ Վահան ամատուճու դէմ բողոքներ սարքեց, նրան պաշտօնից հեռացնելով տեղը պարսիկ կարգեց։

Հայերն իրանց հաւատի սիրու համար այս սարսափելի դրութեանը քաջութեամբ դիմացան։ Պարսից մեծամեծներն անգամ դրա վրայ դարմանալով ասում էին. «հարկերի համար հայերը սրտեղից են ճարում այսքան փողն ու գանձը, կամ ինչպէս է, որ սրանից ետ հայ աշխարհը շէն է մնում»։

Յազկերտը տեսաւ, որ ոչ ծանր հարկերով է կոտորում հայերին և ոչ սպառնալիքով, այն ժամանակ մոզականներին պատուիրեց իրա բերանից նամակ գրել հայ աշխարհի մեծամեծներին։ Մագերի գրածը երկար բան է, նրանից երկու կոտոր ասեմ։ Ահա սրանք են. «ես պարտաւոր եմ իմ բոլոր հպատակների հոգու փրկութեան վրայ մտածել, եթէ ոչ, մեր կրօնի ասելով, ծանր պատուհաս կըստանամ աստուածներից։ Եթէ դուք ձեր կողմից թոյլ դանուէք ձեր հոգու օգուտը ճանաչելու մէջ, անողոք կը պատժուէք թէ ինձանից և թէ աստուածներից... Մեր ճշմարիտ հաւատի մասին տեղեկացնում եմ ձեզ. Զրուան աստուածը ունէր երկու որդի. Որմիզդ և Արհմը։ Որմիզդն ստեղծել է բարի բաները, Արհմը չար բաները։ Միք հաւատալ ձեր խաբեբայ հոգևորականներին, որոնք փառաբանում են աղքատութիւնը, մահը, չափաւորութիւնը և պախարակում աշողութիւնը, փառքը, վայելչութիւնը։ Նրանք ասում են՝ Աստուած խաչ է բարձրացել, մարդկանց ձեռով մեռել։ Ինչպէս կարելի է հաւատալ այդ տեսակ բաների։ Դեներն իրանց չար տեղով չեն բռնըւում մարդկանցից և չարչարում, ուր միայ թէ աստուած՝ բոլոր արարածների ստեղծողը»։ Յազկերտն իրա հաւատը երկար գովելուց ետ հայ մեծամեծներին վախեցնելու մտքով աւելացրեց այս խօսքերը. «երկու ճանապարհ կայ ձեր առաջ, կամ մի առ մի պատասխանեցէք գրածներին կամ եկէք մեծ ատեանի առաջ խօսեցէք»։

րօնս փոխ անելն է. նրանք որ յօժարուեն, միւս երկրներէ բանը հեշտ է»:

Հայ իշխանները կամ նախարարները ընդ-դիմանալ չէին ուզում, որ ապստամբութիւն չըկարծուի: Գիտէին թէ ինչ նպատակով է կանչում Յազկերտը. վրաց ու աղուանից իշխանների պէս աւետարանի վրայ երգում կերան, որ մինչև վերջին շունչը հաստատ են մնալու իրանց հաւատին, ապա դատիկի շաբթին իրանց զօրքերով ճամբայ ընկան դէպի պարսից դուռը: Առաջուայ ժամանակները երբ հայերի կողմից զօրք էր գալիս, մեծ պատուով էր ընդունում թագաւորը, այժմ այդպէս բան չըկար. չար դէի պէս կատաղած հրամայեց, որ վաղը բոլոր քրիստոնեայ իշխանները մոգերի հետ իրան ներկայանան: Միւս օրը նրանց տեսնելիս կատաղութիւնից փրփրեց, ալեկոծուեց ծովի պէս ու մօրնչալով խօսեց. «երգուել եմ արեգակի անունով, այն մեծագոր Աստծու, որ իրա ճառագայթներով լուսաւորում է ողջ տիեզերքը և ջերմութիւնով կենդանացնում բոլոր արարածներին: Եթէ էգուց արևը ծագելուն պէս ինձ հետ միասին ծունը չէք դնիլ և նրան իբրև Աստուած խոստովանիլ, հաւատացէք, էլ աշխարհումս տանջանք չեմ թողիլ. ամենը կըթափեմ ձեր գլխին»: Խաչապաշտ իշխանները լուռ չըմնացին, այդ սպառնալիքին պատասխանեցին այսպէս. «մեր հայրերն ու պապերը ծառայել են բոլոր պապերին և մեծամեծ պարգևների արժանացել: Մենք քեզ

աւելի եռանդով ենք ծառայում քան թէ նախորդներդ: Մեր աշխարհներն այժմ աւելի հարկ են տալիս քո գանձարանին քան թէ առաջ: Ահա տեղեկեցին անգամ այժմ հարկ է վճարում քեզ, մենք այդ տեսնում ենք ու լուռ քո պատուի համար, մաս տեսնենք արքայ, էլ ինչո՞վ ենք վատ, որ այդպէս ես վարւում»: Յազկերտի գլուխը չըվերցրեց, որ անվրդով այս արգար նրկատողութիւնները լսի, դետեւելով խօսեց. «ես ձեր վճարած հարկերը համարում եմ վնասակար գանձարանիս համար և ձեր քաջութիւնը անօգուտ իմ աէրութեան համար, որովհետև մոլորուած էք դուք մեր ճշմարիտ հաւատից: Ձեր այդ մեղքի համար աստուածներն ինձ պիտի պատժեն: Էլ երկար չեմ խօսում, եթէ ուզում էք ձեր կեանքն ու պատիւը տեղը մնան, ինչ որ հրամայեցի, առաւօտն և եթ կատարեցէք»: Մարգպան Վասակի տեղը դժուար էր, վախենում էր փեսայի թշնամութիւնից, թագաւորի դէմ ոչինչ չըխօսեց, բայց նրա տեղ Մամիկոնեան Վարդանը առաջ կանգնեց ու անվախ կերպով Յազկերտին երկար պատասխանեց ու խօսքը վերջացրեց այսպէս. «թագաւոր, եթէ հնար լինի մէկ անձս մի քանի կտոր անել, կեանքս, կարողութիւնս քեզ ու քո աշխարհի համար դոհել, այդ ամենը յօժարութեամբ կանեմ. բայց այն, որ պահանջում ես՝ մանկութիւնից սիրած հաւատս թողիմ ու տանջանքից վախենալով ուրիշ հաւատ ընդունեմ—այդ անկարելի բան է:

Հաւ կը համարեմ մեռնել քան թէ առանց իմ սիրած Աստծու ապրել: Միւս իշխանները նոյնպէս աշխատեցին ճարտար ու իմաստուն խօսքերով թագաւորի սիրտը կակղացնել, վճիռը ետ վերցնել տալ, բայց անիրաւը կրկին ու կրկին արեւի անունով երգուեց ու ասեց. «չեմ թողիլ ձեր խօսքը լինի: Ամենիդ շղթայակապ կուղարկեմ Սազառտան, դէպի հարաւ, որ մի մասը ճամբին տօթից մեռնէք, միւս մասը խոնաւ ու մուրթ բանդերի մէջ փակէք: Փղերի հետ անհամար զօրք կուղարկեմ ձեր աշխարհները, ձեր կին ու զաւակներին Խուժաստան (հարաւ, պարսից ծոցի մօտ) աքսոր քշել կըտամ. ինչ եկեղեցի ունէք, քար ու քանդ կանեմ. ընդդիմացողին փղերի ոտներէ տակ տրորել կըտամ, պիտի իմ կամքը կատարուի»:

Քրիստոնեայ իշխանները տեսան, որ կատաղած է, լռեցին ու վերջը պարսից մեծամեծներին միջնորդ գցելով ժամանակ խնդրեցին մրտածելու և որոշ պատասխան տալու: Թագաւորը ժամանակ տալուն յօժարուեց, ատենան արձակելով դահճապետին հրամայեց իշխաններին տանել իջևանները և առանց կապանքի պահել:

Այս բանը 449 թուին էր: Նախարարները կալանաւորուած այն էին մտածում, թէ ինչ հնար գտնեն, որ իրանց էլ ազատեն այս մեծ նեղութիւնից, իրանց աշխարհներն էլ: Շատ դժուար տեղն էին: Վարազվադան ուրախ էր, որ բանն այդտեղ էր մթնել, իսկ թագաւորի խորհր-

դականներէից մինը, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր, ընդհակառակ շատ էր ցաւում նախարարներէ վրձակի վրայ: Հէնց որ տեղեկացաւ, թէ Յազկերտի վճիռն անդարձ է, գիշերը մտաւ նախարարներէ մօտ ու ասեց. «Թագաւորը հաստատ վճուել է ձեզ շղթայակապ անել և աքսոր քշել. ես խորհուրդ եմ տալիս, որ քրիստոնէութիւնը երեսանց ուրանաք և առժամանակ մոզական կրօնը դաւանէք: Կապկապած ինչ կարող էք անել. բռնակալի նպատակն է ձեզ սպանել և յետոյ ձեր անգլուխ մնացած աշխարհներին տիրանալ»:

Նախարարները խելացի գտան այս խորհուրդը և ընդունեցին, միայն Վարդանը հակառակուեց ու չէր ուզում ոչ մի հնազանդութիւն ցոյց տալ թագաւորին: Ընկեր իշխանները մոկացի Արտակին, որին Վարդանը շատ էր սիրում, միջնորդ գցեցին, որ համոզի Վարդանը շատ յամառուեց. բայց տեսնելով, որ ամենն էլ լալիս են, միաբանուեց մի պայմանով, որ բոլորը աւետարանի վրայ երգուեն, հայրենի հողի սահմանը հասնեն թէ չէ, նորից պապերի հաւատին դառնան ու արիւնի գնով պաշտպանեն: Համաձայնեցին ու խրատ տուող խորհրդականի միջոցով թագաւորին իմաց տուին, որ պատրաստ են նրա կամքը կատարելու: Լոյսը բացուելուն պէս գնացին կրակատուն, մօխրի վրայ չոքելով գլուխները կրակի առաջ խոնարհեցրին: Յազկերտն անչափ ուրախացաւ, երեսը բաղցրացրեց, ամենի հետ սիրալիր խօսեց. որին ազարակներ բաշխեց, որին պիտի

21741-60
1091
1091

ղեր, որին արքայական զգեստ: Մի երկու օրից ետ պարսից զօրքին հրաման տուեց, որ եօթ հարիւր մոգ վերցրած շուտով հասնի հայոց, վրաց, աղուանից աշխարհները, այնտեղի բնակիչներին էլ զրադաշտի կրօնին դարձնի, ինչպէս իրանց իշխան նախարարները դարձել են: Թագաւորի հրամանն այսպէս էր.— մոգերը Հայաստան հասնելին թէ չէ, պիտի եկեղեցական կարգերը վերացնէին, ինչ որ արծաթէ անօթներ, իրեղէններ կային, թագաւորի գանձարանը զրկէին, եկեղեցիների դռները փակէին ու կնքէին, չը թողնէին հոգևորականներին ժողովրդի տները շրջել: Պիտի նախարարների կանանցը մոգական կրօն քարոզէին, տղայ թէ աղջիկ հայդարոցներից հանէին, իրանց մօտ դաս տային: Քրիստոնէական կարգով պատկուելն արգելէին. ստիպէին մի կնկայ տեղ մի քանիսն առնել, չըհասութիւն ասած բանը մէջ տեղից վերացնէին, աղջիկներին հայրերի հետ ամուսնացնէին, քոյրերը եղբայրներին: Մայրերը չըպիտի հեռանային որդիներից, թոռները պապերի հետ խառնուէին: Այսպէս շատ բաների մասին պատուէր տուեց Յազկերտը և ճամբայ դրեց իրա զօրքին, մոգերին հայ, վրացի, աղուանցի իշխաններին ու հոգևորականների հետ: Զգուշութեան համար իրա մօտ պատանդ պահեց Վասակի երկու որդուն և վրաց Աշուշա բղեշխին: Վարազվադան, որ իրա արարքով քրիստոնէայ իշխանների բերանում ծաղրի, նախատինքի առարկայ էր, այժմ անչափ ուրախ էր, որ բոլոր իշխան-

ներին իրա հացից ուտացրեց, այսինքն ուրացեալ շինեց: Պարսից բանակի մէջ եղող քրիստոնէայ զինուորները ճանապարհին միայն իմացան իշխանների ուրացութիւնը, անչափ տխրեցին ու արտասուք թափելով սկսան նախարարներին ու հոգևորականներին այսպէս յանդիմանել. «Ինչ էք անելու ս. Մեսրոպի ու ս. Սահակի թարգմանած աւետարանները, միթէ ջո՛ւրն էք ածելու: Դուք առաքելական քարոզութեանց վարդապետներ էիք, այժմ մոգերի մոլորութիւնը պիտի ուսուցանէք: Արքայութեան ժառանգ էիք, այժմ գեհենի ժառանգ շինեցիք ձեր անձերը: Դուք էիք մեր ամուր պարիսպը, եթէ վտանգ էր սպառնում, ձեզ մօտ էինք ապահովութիւն գտնում, ինչո՞ւ մեր ամրոցը հիմն ի վեր տապալեցիք: Դուք էիք մեր պարծանքը ճշմարտութեան հակառակորդների մօտ, այժմ նախատինք էք դառնում նրանց մօտ: Աստուծո՛ւ անեղ դատաստանի առաջ Ինչ պատասխան էք տալու նրանց համար, որոնք ձեր պատճառով տանջանք են կրելու: Այս խօսքերը նետերի պէս ցցւում էին իշխան-նախարարների սրտերի մէջ, բայց հնար չունէին պատասխանելու, չըլինի թէ դեռ իրանց երկրները չըհասած ուրացութեան կեղծիքը բացուի: Ճարահատած լուռ արտասուք էին թափում, որ վիշտները թեթեւացնեն: Բայց հայ հոգևորականները չըկարողացան այդ նախատինքները կուլ տալ ու համբերել, ճանապարհին ջոկուեցին զօրքի բազմութիւնից, նախարարներից ու ծածուկ մի ձիաւորի

միջոցով լուր ուղարկեցին Հայաստան: Միամիտ մոգերը ճամբի կիսին ծեղ էին գցում թէ որ աշխարհը որ խմբին բաժին կընկնի կրօնափոխ անելու: Վերջապէս հասաւ այն օրը, երբ երեսանց ուրացած իշխանները իրար մօտ բարով ասին ու իրանց աշխարհի կողմը թեքուեցին: Պարսից զօրքն ու մոգերը երեք տեղ բաժնուեցին ու ծանր ու բարակ ճամբէն շարունակեցին: Հոգևորականների ուղարկած ձիաւորը վաղուց արդէն հասել էր Հայաստան ու օձիքը պատռելով հայ եպիսկոպոսներին եղելութիւնը պատմել: Սրանք ամեն գաւառ մարդիկ ուղարկեցին, ոտի կանգնացրին հաւատացեալ ժողովրդին: Աշխարհական թէ հոգևորական ժողով արին ու վճռեցին ուրացեալների դէմ հետեւեալը. «Երբ որ նրանք Աստծու աւետարանի վրայ դրած ուխտը կտորել են, էլ չըպիտի խնայել նրանց. եղբայրը եղբօրն սպանի, որդին հօրը, կինը մարդուն և ծառան տիրոջը»: Պարսից զօրքի ու մոգերի դէմ կռուելու պատրաստուեցին ոչ թէ տղամարդիկ, այլ և քաջասիրտ կանայք:

Ժամանակ անցնելուց ետ հայ իշխանները զօրքի ու մոգերի հետ հասան Հայաստան և իջան Անգղ գիւղաքաղաքի մօտ, որ հիմիկուայ Ալաշկերտ գաւառի մէջն է: Հայ ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ ուրացեալների հանդէպ եկաւ: Երբ կինը մարդուն տեսաւ, աղջիկը հօրը, սկսան զլիններին խփել ու անասելի սուգ ու շիւան բարձրացնել: Իրանց սրտի սիրելիներին բազկնե-

րի մէջ սղմելու տեղ անիծում էին, յետ քշում իրանցից, զգուելով երես դարձնում: Մայրը որդու կորստի վրայ էր լալիս, կինը մարդու, եղբայրը եղբօր. նախկին խոնարհ ծառաներն իրանց տէրերին էին արհամարհում: Խեղճերը տեղեակ չէին բանի էութեանը: Հայ նախարարները այս բոլոր թուր ու մուրը տանում էին մոգերի ներկայութեամբ ու լռում: Մոգերն անգործ չէին, մի քանի տեղ արդէն կրակատներ էին շինել:

Մոգպետը չըկամեցաւ նախարարների պէս գործը ձգձրգել ու դանդաղ շարժուել: Նրանց թողելով զօրքի մօտ, ինքը մի կիրակի մոգերն առած մօտեցաւ հայ եկեղեցուն և հրամայեց փակած դռները կտորատել և աղօթողներին դուրս անել: Նա տեղեկութիւն չունէր թէ հայ ժողովուրդն ու նրա առաջնորդ հոգևորականներն ինչպէս էին կատաղած ու զայրացած իրանց դէմ: Հոգևորականների աչքը արիասիրտ Ղևոնդ երէցն էր, որ եկեղեցու ներսը յորդորում էր ամինին, որ ուժ գործ դնեն ուժի դէմ. խաչը ձեռին խորհրդակիցների ու զինուած բազմութեան հետ դուրս եկաւ մոգերի առաջ: Հայերից ով ինչով կարողացել էր, զինուել էր, բհրներ անգամ վերցրել էին: Մոգերի աղմուկի վրայ աղաղակ բարձրացրին. ոչ թէ չըթողին եկեղեցու քարին նրանք ձեռ տան, այլ իրանք թափուելով մոգերի վրայ, նրանց երեսն ու գլուխը շարդեցին, ամենին արիւնլուիկ անելով մինչև իրանց բնակարանները խռկեցին: Այս կռուի լուրը երբ տարա-

ծուեց, հայ աշխարհի ամեն ծայրերից մարդիկ վազեցին Ղևոնդ երէցի գնդի մէջ մտնելու: Հոգևորականները բորբոքուած հայ ամբոխի գլուխն անցնելով շտապում էին այն կողմերը, ուր մի քանի օր առաջ կրակատներ էին շինել պարսիկները: Հասնելով կործանում էին, կրակը ջրի մէջ թափում և մոգներին սպանում: Մոգպետը երբ տեսաւ հայ ժողովրդի անվեհերութիւնը և հոգևորականների սերտ միաբանութիւնը, մնաց ապշած: Վասակին իբրև մարգպանի, իրա մօտ կանչեց ու ասեց. «Թող յայտնեմ թագաւորին, որ ձեռ վերցնի իրա մտադրութիւնից: Քանի որ հայ եկեղեցականներն այսպէս միաբան են, եթէ աստուածներն էլ մեզ օգնելու գան, մենք չենք կարող մոգական կրօնը հայ ժողովրդի մէջ տարածել: Եթէ աշխարհի զօրքերը մոգեր դառնան, սրանք բոլորին կըսպանեն: Հայ մարդը մահից էլ չի վախենում, էլ ո՛վ կարող է դէմը կանգնել... Դու իբրև հայ լաւ գիտէիր հաւատի վրայ սրանց ամուր լինելը, ինչո՞ւ իսկութեամբ չէիր պատմում թագաւորին: Իշխանների գլխաւորը դու ես, ինչո՞ւ այս տեսակ անխոհեմ բան բռնեցիր: Չըլինե՞ թէ քո խօսքով այս խայտառակութիւնը բերին իմ գլուխը»:

Խելացի Վասակը, որ երկու կրակի մէջ էր գտնուում, մոգպետի երկար գանգատը լսելուց ետ ասեց. «Ինչ ասում ես, ճշմարիտ է, ես էլ եմ ցաւում եղածի վրայ: Բայց շուտ յուսահատուելը գործը կըփչացնի, համբերիր, ամեն մէկի

վիշաղ մի ասիլ, մինչև Սիւնեաց աշխարհից (Ղարաբաղից) զօրք բերել տամ, թիկունքս ամրացնեմ, մեր եկեղեցականների մէջ մի պառակտում գցեմ: Եթէ այդ գլուխ բերեմ, այն ժամանակ թագաւորի հրամանը կատարուած, վերջացած է»: Վասակի այսպէս վարուելու պատճառն այն էր, որ Յազկերտին դուր գալով մարգպանութիւնը իրա ձեռից չըզցի. եթէ դրա հակառակը գնար, պաշտօնի հետ պատանդ թողած որդիքն էլ կըկորցնէր: Վասակը նախարարների մէջ ունէր իրա պէս մտածողներ, նրանք էլ ուզում էին այնքան քողարկուած մնալ, մինչև թագաւորը կըօնափութուի իրա մտադրութիւնից: Բայց նախարարների մեծ մասը Վարդանի կողմն էր, որի համար անտանելի ծանր էր ուրացութեան քողի տակ մնալը: Նա կարծում էր՝ ժամանակ է անցկենալ հոգևորականութեան կողմը և նրան հետեւող ժողովրդի հետ ապստամբութեան դրոշակ բարձրացնել: Բայց երբ տեսաւ, որ մարգպան Վասակը մնացած մոգերի ապահովութեան համար Սիւնեաց աշխարհից զօրք բերել տուեց, յետոյ սկսեց հասարակ ժողովրդից իրա կողմն անցկացնել, որին ահ տալով, որին խնդրելով կամ կաշառելով, զգաց Վարդան սպարապետը, որ այդ հանդամանքներում ապստամբութեան գործը գլուխ չի գալ, դառնացած սրտով վճռեց թողնել տուն ու կալուած և գերդաստանով տեղափոխուել յունաց րաժինը, դրանով գոնէ ուրա-

ցութեան անունը իրանից հեռացնել: Այդպէս էլ արեց. մի գիշեր վերկացաւ Վարդանը ու գնաց: Հէնց որ այդ լուրն ընկաւ ուխտապահ նախարարների ականջը, խիստ տխրեցին. բաժանուեցին Վասակից, անցան Ղևոնդի կողմը ու հոգեւորականների հետ խորհուրդ արին, որ ապապրեն Վարդան սպարապետին՝ վերադառնայ, նրա հետ սկսեն ազատ համարձակ գործել իբրեւ հայ քրիստոնեայ: Վասակն այդ իմանալով ինքն էլ եկաւ խորհրդին ու երգուելով հաւատացրեց, որ ինքը սրտով քրիստոնեայ է, բայց դրսից ակամայ մոգական կրօնն է պաշտում: Ասածը հաստատելու համար Աւետարանի վրայ ձեռ գրեց, իրա կողմից Վարդանին նամակ գրեց, որ ետ դառնայ: Միւս նախարարները նամակ գրելով՝ Վարդանին յիշեցրին Պարսկաստանում արած ուխտը, խնդրեցին վերադառնալ, որ իրանք պատրաստ են նրա հետ կռուել ու մեռնել կրօնի ու հայրենիքի համար: Վասակն իբրեւ հայ աշխարհի մարգպան իրա մատանով կնքեց նամակները և ուղարկեց: Վարդանը բոլոր հայ նախարարների երգումն ու կնիքը տեսնելով թղթերի վրայ, համոզուեց ու ճամբի կիսից ետ դարձաւ հայ բանակատեղին, սկսեց նոր գնդեր կազմել կամաւոր զինուորներէ: Ղևոնդ երէցը շարունակ այս էր կրկնում հայ իշխանների ականջին. «միաբանեցէք, մի բաժանուէք, զուգութիւն է մայր բարեաց, անգուգութիւն ծնող չարեաց»: Եւ Միացան:

Բայց Վասակը երկերեսանի գործելուց ձեռ

չըվերցրեց. մոգպետի մօտ էլ ուրիշ լեզու էր բանացնում, որպէս զի իրա խաբեբայութեան մասին թագաւորին բան չըգրի: Մոգպետին մի ապացոյց տալու համար, որ Յազկերտին հաւատարիմ է, մոգերին բաժանեց նախարարների տներում, որ մոգական կրօնը սովորցնեն. դրա համար մեծ ուժիկներ նշանակեց, իբրեւ մոգական կրօնի ջերմեռանդ երկրպագու կրակատնէրում ինքը զոհեր արեց, քրիստոնեաներին ուժով ստիպեց, որ գան արեգակին պաշտեն: Վասակի այս արարքից խրախուսուելով մոգերն ու պարսիկ զինուորներն սկսան անվայել, գէշ բաներ բռնել. այնքան երես էին առել, որ մահում էին հայ եկեղեցին, կանթեղները հանգցնում ու աղօթող կանանց վրայ յարձակուելով նրանց հագուստները պատըռտում: Այս բաներից անչափ վրդովուած՝ եպիսկոպոսները խաչ ու աւետարան վերցրած ահագին բազմութեան հետ թափուեցին Վարդան սպարապետի մօտ ու աղաղակեցին. «այս անարգանքները տանել չենք կարող, նախարարներդ նախ և առաջ հոգեւորականներիս գլուխը կտրեցէք, յետոյ մեր եկեղեցուն ձեռ տուէք: Պարզ ասա, եթէ Վասակը առանց քո յօժարութեան է անում այս չարութիւնները, այն ժամանակ մենք ու մեր հաւատացեալ ժողովուրդը անպատիժ չենք թողել նրան ու իրա համախոհ խմբին»: Ուխտապահ իշխաններն ու եկեղեցականները այժմ հաստատ համոզուեցին, որ Վասակը սրտանց է ընդունել մոգական կրօնը, որ

սուտն իրանց հետ է, իսկ ճշմարիտը մոգերի հետ, ամեն յարաբերութիւն նրա հետ կտրելով խմբուեցին Վարդանի շուրջը ու զիշեր ժամանակ խորհուրդ արին, թէ ինչ ծրագրով ապստամբութիւնն սկսեն, որ աջող լինի: Իշխաններից մէկը Վասակի համախոհ էր, չըմիաբանուեց ծրագրին. բացի այդ գնաց և Վասակին յայտնեց զաղտնի խորհրդի մանրամասնութիւնը: Այդ դաւաճանին անպատիժ չըթողին զրգուում հայերը, փախչելիս ետևից հասան, բռնեցին ու մի մի քար վերցնելով շանսատակ արին: Այդ դէպքը մեծ սարսափ գցեց միւս ուրացողների վրայ: Նրանցից շատերը մոռացան թագաւորի հրամանն էլ, նրանից ստացած պարգևներն էլ, ու վերադարձան իրանց հաւատին և ուխտապահներին միանալով շարքերը խտացրին: Ամենը կատաղած էին պարսիկների դէմ, երեք մասի բաժանուած զիշեր ժամանակ գնացին, յարձակուեցին արքունի զօրքի վրայ, շատին կոտորեցին, երևելի մարդկանցից շատ շատերին կապկապեցին և իրանց իշխանութեան տակ բերդերում պահեցին: Հոգևորականների առաջնորդութեամբ հայ զօրքը տարածուեց այն գաւառները, ուր մոգերի ոտը դիպել էր, բոլոր կրակատները կործանեց և կրակը ջրի մէջ թափեց: Մոգերը եկել էին, որ հայ եկեղեցիների գանձերը աւար տանեն, ամեն տեղ իրանք իրանց անձերով աւար դարձան հայ ամբոխի ձեռին: Արքունի զօրքերի ձեռից խլուեցին համարեա բոլոր աւաններն ու ամրոցները: Հայ մարդը

ոտի էր կանգնել պարսկի դէմ ու ամեն գաւառում ապստամբութեան դրոշ պարզել: Ուրացող չար Վասակը չազատուեց, նա էլ իբրև գերի ընկաւ ապստամբ հայերի ձեռը: Բայց խորամանկութեան ճանապարհը բռնելով ընկաւ հոգևորականների ոտները, եպիսկոպոսներին պաղատեց, որ իրան ներեն, արտասուք թափելով հաւատացրեց, որ զղջում է իրա գարշելի արարքի վրայ: Աւետարանը համբուրեց, մէկի տեղ տան անգամ երդուեց, որ հաստատ է մնալու մայրենի սուրբ կրօնին: «Եթէ ինձ ուխտապահները թուից հանում էք, ասեց խորամանկը, աւելի լաւ է, այս բոլակիս ինձ սպանէք»: Խղճացին ու կրկին ընդունեցին հայ քրիստոնեաների շարքը: Վասակը միւս իշխանների հետ մտաւ եկեղեցի ու երդուեց պաշտպանել սուրբ հաւատը մինչև վերջին շունչը:

450 թուին էր, երբ Հայաստանը այսպէս ոտի կանգնելով ջարդեց չար Յազկերտի կամակատարներին ու իրա միջից վռնդեց: Այդ ժամանակ շատ շտապ ու նեղացած եկան աղուանից աշխարհի հաղարապետն ու եպիսկոպոսը և հայերից օգնութիւն խնդրեցին պարսիկների դէմ: Յայտնեցին, որ պարսից զօրքը երեք հարիւր մոգերի հետ թափուած աղուան քրիստոնեայ ժողովրդի վրայ ուժով կրօնափոխ է անում:

Ճշմարիտ է, այդ միջոցին հայերը ոչ թագաւոր ունէին և ոչ էլ զրսից օգնութիւն, բայց հայրենասիրութեան հոգին եկեղեցականների յոր-

դորներով այնպէս վառուած էր նրանց մէջ, որ որ հէնց լուր էր տարածուել թէ կրօնն ու հայրենիքը պիտի պաշտպանել, ամեն ծայրերից վազելով եկել էին գնդեր կազմել: Մեր աշխարհի մարգպանը էլի խորամանկ Վասակն էր: Նրա խորհրդով հայ զօրքը երեք մաս արին. առաջին գունդը գնալու էր Հայաստանը պաշտպանելու Ատրպատականի կողմից, դա հիմի կոչուում է Ադրբեջան, Ղարադաղ. երկրորդ գունդը Վարդան զօրավարի ձեռի տակ պիտի Վրաստանի միջով գնար դէպի Ճորայ դուռը, Դերբենդի կողմը, պարսից կուսակալ Սեբուխտի վրայ, որ Աղուանքի եկեղեցիքը քանդում էր: Երրորդ գունդը մնալու էր Վասակի իրաւունքի տակ Հայաստանը պահպանելու: Դուք կասէ՞ք՝ գառը գայլին պահ էին տուել: Ի՞նչ անէին, քանի որ խորագէտ մարգպանն իրան աղանուտ պէս էր պահում, միւս հայ նախարարների հետ եռանդով հոգս էր քաշում երկրի համար, որ իրա ասելով, պարսկական լուծը բոլորովին դէն գցի: Ահա մի ապացոյց. հայերը վճռել էին ընդդիմանալ Յազկերտին, բայց մենակ չէին կարող. կարիք կար դրսի օգնութեան. խորհուրդ արին գրով դիմել յունաց Թէոդոս կայսրին, նրա մեծամեծներին, իրանց հարևան ցեղերի իշխաններին, որ զօրքով օգնութեան գան: Այդ նամակների տակ Վասակ Սիւնին ինքն էլ, իբրև Հայաստանի մարգպան ստորագրեց: Կայսրի վրայ գրած թուղթն ուղարկեցին չորս հայ իշխաններին՝ ձեռով՝ Վահան Ամատունու, Հմայեակ Մամիկո-

նեանի, Մեհրուժան Արծրունու և Ատոմ Գնունու. և լիայոյս էին, որ մեծ զօրք կըստանան այնտեղից: Վարդանը պիտի շտապէր, թէ չէ հարևան աղուանները ձեռից գնում էին. իրա հետ վերցնելով Խորէն Խորխոռունի և իրա փեսայ Արշալիր Կամսարական իշխաններին, զօրքը խաղացրեց դէպի աղուանից աշխարհը, որ Թարթարի մօտից սկսած ձգւում էր մինչև Դերբենդ:

Թէոդոս կայսրը սրտին մօտ ընդունեց հայերի խնդրուածը, պալատականներից ժողով արեց ու հարցրեց թէ ի՞նչ հնար գործ դնեն, որ արևելեան քրիստոնեայ եկեղեցիքը անօրէն Յազկերտից չըկործանուեն: Յոյս էր տալիս, որ Կօզնի հայերին, բայց դժբաղդաբար այդ օրերին մահը վրայ հասաւ նրան: Նրա տեղ նստեց Մարկիանոս անունով մէկը, որ չար մարդկանց խրատին աւանջ դնող էր: Սա ոչ թէ ուշադրութիւն չը դարձրեց հայերի խնդրին, այլ Յազկերտի մօտ դեսպան ուղարկեց, թէ հայերն եկան ինձնից օգնութիւն խնդրեցին քո դէմ կռուելու համար և ես մերժեցի:

Վասակը հէնց որ լսեց թէ կայսրի մօտ գրեցած հայ իշխանները դարդակ ձեռով են գալիս, միտքը փոխեց ու կրկին անցաւ զօրեղ պարսիկների կողմը: Այդ բանում նրան համամիտ էր Մամիկոնեան Վասակը, որ յունաց բաժնի Հայաստանում սպարապետ էր ու Աստծու ճամբից դուրս եկած մարդ: Վասակ Սիւնին աշխատեց ամեն կողմից դռները փակել, որ հայերին օգնող

չըլինի և Մամիկոնեան Վասակի հետ մեծամեծ չարիքներ բերեց իրա խնամքին թողած Հայաստանի գլխին: Հայ նախարարների մէջ գտնուեցին թուլահաւատներ ու իրանց զօրքով անցան Վասակի կողմը: Պարսից զօրքից էլ ինչքան կալողացաւ, քաշեց դէպ իրան և խորամանկութեամբ գնաց սիւնեաց (Ղարաբաղի) աշխարհի լեռնոտ, ամուր տեղերը, պատճառ բռնելով թէ այնտեղից ծածուկ յարձակուելու է պարսից գնդի վրայ, որ աղուանից աշխարհից հալածի: Խորամանկ փառասէրը այդ տեղից գաղտնի դեսպաններ ուղարկեց Ատրպատական թէ Միհրներսեսի մօտ և թէ նրա ստորադրեալ պարսիկ մեծամեծների մօտ և առեց. «հայերի միաբանութիւնը քանդեցի, զօրքը մաս մաս արի, մի մասն ուղարկեցի Հեր և Զարեհանդի (Խոյ և Սալմաստ) կողմերը, մի մասը իմ ձեռին է, դա թագաւորական զօրքին փաստ չի տալ, միամիտ եղէք: Վարդանին սակաւաթիւ գնդով ուղարկեցի Աղուանք. համարձակ դուրս եկէք և նրա դէմ պատերազմեցէք. անկասկած կը յաղթէք»: Այս որ լսեց Դերբէնդի մարզպան Սեբուխտը, բազմաթիւ զօրքով շտապ անցկացաւ Կուր գետը և եկաւ Վարդանին պատահեց Խաղխաղ քաղաքի դէմ ու դէմ, (Շամշադին գաւառումն է, Զաքամ գետի վրայ, կոչւում է Խալխալ, Զուլգադարով թուրք բէկերին է պատկանում այժմ). դա հին ժամանակ հայ թագաւորների ձմեռոց էր. Խոսրով թագաւորն այդտեղ հիւր պահեց Անակ իշխանին, որ վերջն իրան

ուպանեց: Քաջ Վարդանի զօրքը պարսիկների հետ համեմատելով քիչ էր. բայց արիասիրտներից էր բաղկացած. երեք մաս արեց, մէկը տուեց Վասարականին, միւսը Խորխոռուռն, ինքը մնաց մէջտեղը. Աստծու անունը տալով յարձակուեց թշնամու վրայ: Հայերն ամենից առաջ կոտորեցին պարսից աջ թևը, յետոյ գրոհ տուին ձախի վրայ և դաշտի երեսով մին փռեցին նրանց դիակները: Կենդան մնացածները աշխատեցին փախչել. բայց նրանց մի մասը հալածողների սրերից կոտորուեց, մի մասը Կուր գետի ջրերում խեղդուեց, պարսից մեծամեծները նաւակներ նստելով գլուխներն ազատեցին: Դէպի վերև փախչողներն ընկան Լփնաս գետի (այժմ Զաքամ) ձորերը ու ծմակների խորքերում թագնուեցին: Հայ զօրքը տէր դարձաւ հագին աւարի. արծաթ, ոսկի, զէնք ու զրահ, զարդեր, ձիաներ մնացին նրանց: Այդ յաղթութիւնից ետ հայերն առաջ գնալով յարձակուեցին պարսից ձեռի տակ գտնուող ամրոցների վրայ, ինչ որ մոգեր կային՝ ամենին կոտորեցին ու աղուանից եկեղեցիներն ապականութիւնից մաքրեցին: Այնուհետև Վարդանն իրա քաջերի հետ Կուր գետն անցնելով, շտապեց հիւսիսային սահմանի վրայ, Ճորայ գոռում պարսից պահակը քանդեց, կործանեց ու Հոն ցեղի հետ բարեկամանալով դաշ կապեց, որ հարկաւոր դէպքում հայերին օգնեն պարսից դէմ:

Ասի, որ նենգաւոր Վասակը քրիստոնէութեան

Թիւնը թողնելով պարսից կրօնն ընդունեց: Հայ աշխարհի շատ տեղեր, որ չէին ուզում Յազկերտին հպատակուել, աւերել էր, անթիւ գիւղեր, աւաններ կրակի բերան տուել ու ընտանիքներին փախտական դարձրել իրանց բնակութիւններէ: Անարգել էր եկեղեցիները, սեղանի արծաթէ սպասները յափշտակել, քահանաների ընտանիքները գերի էր վերցրել, իրանց շղթայաւ կապ արել, բանտարկել: Զիաւոր զօրք տարածելով ողջ երկիրը տակն ու վրայ էր արել: Մամիկոնեան, Կամսարական և այլ իշխանական տէրերից մանկահասակ տղաներին ժողովել էր իբրեւ պատանդ ու տարել Սիւնեաց աշխարհի ամուր տեղերում պահել:

Այսքան զուլուժը եղել էր Հայաստանում, Վարդանն անտեղեակ. հեռագիր չկար այն ժամանակ, որ իսկոյն իմաց անէին. ձիաւոր ուղարկեցին և անցած ցաւերը մի առ մի յայտնեցին հայոց սպարապետին: Սա իրա ընկեր իշխաններին հետ ճամբայ ընկաւ դէպի Հայաստան: Հասկանալի է թէ Վարդանն ինչպէս զայրացած կըլինէր նենգաւորի վրայ: Երբ լուր տուին թէ Արարատեան գաւառումն է, զօրքով շտապեց այնտեղ: Վասակն այդ իմանալով՝ մի գիշերում փախաւ իրա աշխարհը՝ Սիւնիք: Այնպէս վրազ փախաւ, որ վերցրած գերիքն ու աւարը թողեց տեղն ու տեղը: Դիտմամբ զօրքի պաշարն ամեն տեղ ոչնչացրել էր. դրա համար Վարդանն ունեցած զօրքի մի մասին արձակեց, որ գնան ձմեռը ի-

րանց տներում մի կերպ անցկացնեն, իսկ միւս մասին կարգադրեց գնալ Սիւնեաց երկրի վրայ: Ուխտապահ զօրքերը Ղարաբաղի շատ գաւառներ աւերեցին, Վասակին ու նրա զօրքին այնպէս նեղը գցեցին, որ շատ բերդերում պաշարը հատաւ, բնակիչները սովից ազատուելու համար սկսան սատկած էջի ու ձիու մսով կերակրուել: Վարդան սպարապետը շատ էլ սրտում տրորում էր հակառակորդ հայերի փլասները տեսնելիս, բայց մեղը Վասակինն էր, որ ուխտապահ հայերին այդ աստիճան դաժնացրել էր: Ուրացած իշխանների հետ կային նոյնպէս հայ հոգևորականներ՝ Վասակի կողմն անցած: Ուխտապահ իշխանները հաւաքուած էին Վարդանի շուրջը, իսկ հոգևորականները Ղևոնդի, այդ երկուսն էին, որ անյուսահատ գործելով շունչ ու հոգի էին փչում ամենին:

Կատարուած դէպքերի մասին Յազկերտը արգէն տեղեկութիւն ունէր, մոգպետը հաղորդել էր, բայց ոչ արդար կերպով: Հայերը շատ նշաւաւոր պարսիկների էին կալանաւորել. նրանցից մէկին կապանքից ազատելով շրջեցրին ամեն տեղ, հայ աշխարհի բոլոր փլասները ցոյց տուին, միառմի պատմեցին Վասակի արած խաբէութիւնները և ուղարկեցին թագաւորի մօտ: Վաղօրօք Վասակի կողմնակիցները եղել էին Յազկերտի մօտ. պատմել էին ու բոլոր յանցանքը գցել հայ հոգևորականութեան վրայ: Այժմ, երբ թագաւորը պարսիկի բերանից լսեց եղելութիւնները,

յանցանքը բարդեց իրա խորհրդակիցների, մոգերի և մոգպետի վրայ: Եւ մտադրուում էր նրանց պատժել, սակայն Միհրներսէհը մէջ խառնուելով խափանեց, ամենի մեղքը ներել տուեց ու թագաւորին համոզեց այսպէս. «աւրի, հայերին առ ժամանակ հանգիստ թող, ինչպէս ուզում են, քրիստոնէութիւնը թող գաւանեն»: Յաղկերտն ականջ դրեց նրան ու գրեց հայոց, վրաց, աղուանից և միւս փոքր երկրների վրայ, որ ազատ են իրանց կրօնը պաշտելու մէջ: Վասակի փափագն էլ այդ էր, որ երես ունենայ հայ ժողովրդի հետ խօսելու: Ուխտադրուծ քահանաներին դէս ու դէն ուղարկեց, որ հատկացնեն այսպէս. «ես ձեր թշնամին չեմ, ես էլ ծածուկ հայ քրիստոնեայ էի, միայն ամեն կերպ աշխատում էի, որ թագաւորի հրամանը ձեր զլխից հեռացնել տամ: Ահա փառք Աստծու, ազատ է թողել կրօնը, այսուհետեւ ինչպէս ուզում էք, ձեր հաւատը պաշտեցէք. ինչ որ ձեզանից շարժական թէ անշարժ բաներ են խլուած և ուրիշներին բաժանած, ամենը պիտի հրամայեմ վերադարձնեն: Մինչև օրս պատահածները, կոտորած թէ ապստամբութիւն՝ ամենն էլ թագաւորը ներում է, բայց ինձ հետ նա էլ խնդրում է, որ օրէս դէն Վարդանի խօսքով չըգնաք և նոր կռիւներով աշխարհը կորստի չըմատնէք»: Ժողովուրդը վախեցել էր Վասակի կեղծաւորութիւնից, չէր ուզում ոչ նրա խօսքին հաւատալ և ոչ նրա համախոհ իշխանի կամ հոգևորականի: Վարդանանք

ու Ղևոնդեանք զգուած պարսից նենգութիւնից, դանակը սկիորին հասած միջոցին հայ ժողովրդի հետ արդէն դուրս էին եկել սրով ու թրով դիմադրել պարսից զօրքին, յուսահատութեամբ կռուել էին ու յաղթել: Այժմ ետ կենալու միտք չունէին, լաւ էին համարում դարձեալ զէնքը ձեռին դաշտ դուրս գալ, ճակատ առ ճակատ կռուել, կամ իբրեւ յաղթող խաղաղութեան պայմաններ առաջարկել ամբարտաւան պարսկին կամ ագնիւ մահով վկայել, որ հայերը սուրբ գործի համար կեանքներն էլ չեն խնայում:

Վասակը Վարդանանց ու Ղևոնդեանց այս եռանդը տեսնելով ինքն էլ հանգիստ չէր մնում. ուխտադրուծ հոգևորականներին գործիք շինած գիշեր ցերեկ աշխատում էր ուխտապահների գրնդից մարդիկ որսալ և ուրացողների թիւը շատացնել: Իրան երևակայելով իբրեւ ապագայ հայոց թագաւոր՝ խոստումներ արեց ու իրա կողմը քաշեց ութ նշանաւոր նախարարների: Պարծենալով թուղթ գրեց Ատրպատական նստող մեծ հազարապետին այս խօսքերով. «երկպառակ եմ արել թէ հայոց զօրքը և թէ հայոց հոգևորականութիւնը, միաբանական ուխտ չըկայ: Շուտով ամեն հնար գործ կըդնեմ վրացիների բարեկամութիւնը հայերի հետ քանդելու. չեմ թողիլ, որ Աղուանից և միւս փոքր աշխարհների զօրքերը առաջ գան: Թագաւորական գունդը կըդնեմ ձուրայ դռան առաջ, որ հոնները չանցնեն և հայերին օգնեն»: Միհրներսէհն ուրախացած այս տեղե-

կութիւններն վրայ՝ իրա մօտ Փայտակարան (Վուր և Արաքս գետերի մէջտեղը) կանչեց փառասէր Վասակին ու նրա համախոհ իշխաններին: Վասակը հետը տարաւ նոյնպէս ուրացեալ հոգեւորականներին ու ներկայացնելիս շեշտեց. «տհաւորանց աջակցութեամբ եմ այնքան հոգիք մեր կողմը քաշել»: Հաղարապետը գովեց հաւատաւորիս քահանաների եռանդը ու թագաւորի անունով ընծաներ տուեց: Վասակից մի առ մի իմացաւ ապստամբ Վարդանանց ու Ղևոնդեանց պատրաստութիւնները ու նրանց մտադրութիւնը, և վճռեց ապստամբութիւնը ջնջել. կանչեց պարսիկ զօրագլուխներին ու առաջարկեց Հայաստանի վերաբերեալ գործերում հետեւել Վասակի ցուցմունքին: Պարսից զօրքի հրամանատարութիւնը յանձնեց Մուշկան Նիւսալաւուրտին, պատուիրելով՝ գնալ ըմբոստ հայերին պատժել: Ինքը գնաց Տիգրան, Յազկերտի մօտ գովեց Վասակի հնարագիտութիւնը թէ ինչպէս կարողացել է երկպառակութիւն գցել հայ զօրքի ու հոգեւորական դասի մէջ: Սակայն թագաւորը հազարապետից պատերազմի անագին պատրաստութիւնների մասին տեղեկանալով խիստ շփոթուեց ու գլուխը շարժելով ասեց. «անօրէն Վասակը հաւատացնում էր, որ կրօնաւորութիւնը գլուխ կը գայ առանց դժուարութեան, այս ի՞նչ խաղ է, որ սարքել է. անխ, թէ պատերազմից սղջ կազատուի այդ խաբեբան, ես զիտեմ թէ ինչ խայտառակ մահ կուտացնեմ նրան»:

Գանք հայ զօրքին. նախարարների, իշխանների զօրքերի թիւը առհասարակ հասնում էր 80,000 հոգու, թագաւորն էլ ունենում էր 40,000-ի չափ: Վտանգի ժամանակ կարող էին աւելի հաւաքել ու զօրեղ թշնամուն անգամ զիմադրել: Բայց այժմ ցաւը նրանում էր, որ Վասակի շնորհով պառակտուած էր Հայաստանը. մի բանի նահանգների զօրքեր կուռելու էին Մայր-հայրենիքի դէմ: Դրսից ամեն օգնութիւն կտրուած էր, հայերի յոյսը միայն իրանց վրայ պիտի լինէր, այդ էլ չէր աջողուում: Օրինակ՝ յունաց բաժնում եղած հայերը չէին կամենում Վարդանանց բանակը զինուոր ուղարկել, Հայաստանի հիւսիսային և արեւելեան գաւառների հայերը խառն էին վրացիների, աղուանների հետ, նրանք էլ չէին ցանկանում շարժուել տեղներից: Վանայ ծովի հարաւում Աղձնիք, Տմորիքը ինքնագլուխ լինելով չէին ուզում ուրիշին ոչ վրասել և ոչ օգնել: Վարդանն ուզում էր ստոյգ իմանալ, թէ ուխտապահները սրբան մարդ կարող են հանել պատերազմի դաշտը: Հաստատ խօսք էին տուել զօրք ուղարկելու միայն հինգ նահանգներ՝ Այրարատ, որտեղ էջմիածինն է, Տուրուբերան (Մուշի, Սասունի կողմը), Վասպուրական (Վանի, Վարազի կողմը), Սիւնիք և Մոկք: Դառնում էր մի բանակ, բաղկացած 60,000 հոգուց: Գանք հայոց սպարապետին՝ քաջ Վարդանին, նա ու Սահակի թոռն էր, աղջկայ կողմից՝ Աշակերտ էր եղած ու Մեսրոպի անդրանիկ դպրոցի ու յետոյ իրա

պապի ձեռի տակ կրթուած, դաստիարակուած: Արդէն 50 տարեկան էր, քսան տարու չափ սպարապետութիւն էր արել հայ զօրքի վրայ, բառասնից աւելի պատերազմներէ մէջ էր մտել ու յաղթող դուրս եկել: Յազկերտը շատ անգամ էր ականատես եղել Վարդանի հերոսութիւններին, որովհետեւ մեծ մասամբ պարսից ծառայութեան մէջ էր եղել:

451 թուին հայերը նոր էին կատարել Ձատիկը, երբ Վարդան զօրավարին լուր տուին թէ պարսից մեծ բանակը շարժուած գալիս է Հայաստանի վրայ, և արդէն մտել է Հեր և Ջարեւանդ (Խոյ և Սալմաստ) գաւառները: Վարդանն իսկոյն ձիաւորներ ուղարկեց ուխտապան իշխաններին մօտ, որ շուտ պատրաստուեն: Հաւատարիմ գնդերն ու վաշտերը արագութեամբ ժողովուեցին հին Արտաշատ քաղաքը, Արաքսի վրայ: Բոլորի հաւանութեամբ Վարդանն Առանձար իշխանին 300 ձիաւորով ուղարկեց թշնամուն աւանելու ու նրա ուժի, դիրքի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ բերելու: Քաջ Առանձարը գնաց, բացի ընդունած յանձնարարութիւնը կատարելուց, այլ և պարսից վերջապահ զինուորներէ հետ կռուի բռնուեց, յաղթեց նրանց ու աւարով վերադարձաւ հայոց բանակը: Այդ հանգամանքը հայ զօրքերին սիրտ տուեց: Վարդանը մտադրուեց գնալ պարսից դէմ ու ամեն ինչ վերջացնել Հեր և Ջարեւանդ գաւառում, չըթողնել, որ պարսից զօրքը Հայաստանի սիրտը մտնի: Բայց

գաւառան Վասակի ու համախոհների աջակցութեամբ պարսից զօրքը շտապով հասաւ Արտազ գաւառը և բանակ դրեց Աւարայր գիւղի մօտ: Ահեղի ուժ էր պարսից բանակը, միայն 50. ի չափ փղեր ունէր, իւրաքանչիւրի վրայ մի մարտկոց շինած, 12 նետաձիգ զինուորի համար և իւրաքանչիւրի մօտ 3000 սպառազէն զինուոր դրած: Յազկերտի գունդը, որ մատեան էր կոչւում, նոյնպէս այնտեղ էր: Պարսիկներին միացած էին Վասակի ու միւս ուրացողների գնդերը 20 հազար հոգուց աւելի: Չօրքի ճակատը Տղմուտի աջ ափը (հիմի Աղ-չայ է կոչւում) բռնել էր, ընդարձակ դաշտի վրայ, աղատ տեղ չէր ֆառցել: Բանակը ամեն կողմից ամրացնում էին, մի տեղ փոս էին փորում, միւս տեղ պատնէշ դնում, բերդի պէս փակում, չըլինի թէ Վարդանի զօրքը յանկարծ յարձակուի ու շփոթութիւն գցի մէջները: Հրամանատար Նիւսայաւուրտը անյաղթ համարուող մատեան գնդի հետ կանգնել էր բանակի մէջ տեղը: Չախ թիւ Դովդըճ զօրավարի ձեռիտակն էր: Ուրացեալ հայերի զօրաբաժինը աջ թևումն էր. ամենալաւ կռուողներն այդտեղ էին: Ամենավերջը կանգնած էր չորրորդ գունդը, որի զլխաւորն էր փղապետ Որտաշիրը, ու իբրեւ վերջապահ՝ հարկաւոր գէպըում օգնութեան էր հասնելու միւսներին:

Ինչպէս մեր Եղիշէ պատմագիրն է ասում՝ հայ բանակը չորս գունդ էր բաժանուած. նրանց երեքը երկար ու մէկ շարուած էին Աւարայրի

դաշտի մէջ Տղմուտ գետի ձախ ափին: Չորրորդ գունդը իբրև վերջապահ վտանգի ժամին պիտի օգնութեան հասնէր: Վարդանն ալ թևը յանձնել էր Խորէն իշխանին և օգնականներ նշանակել Արսէն և Ներսէս իշխաններին: Չախ թևը յանձնել էր Թաթուլ, Փափագ և Տաճատ իշխաններին: Միջին թևի գլխաւորութիւնը յանձնել էր Արծրունեաց Վահանին և նրան ընկերներ տուել Արծրունեաց Ներշապուհին և Մովսէս իշխան Արտակին: Չորրորդ գնդի հրամանատարութիւնը յանձն էր առել ինքը, օգնականներ վերցնելով իրա եղբայր Եմազասպին ու քաջ Արշաւրին:

Բոլոր զօրքը կանգնած, Վարդան սպարապետը նախարարների ներկայութեամբ մի երկար ճառ ասեց, որի գլխաւոր կտորները սրանք են: Վարդանն ասեց. «շատ պատերազմների մէջ ենք եղել իրար հետ, մեծ մասամբ յաղթել ենք քան թէ յաղթուել: Մենք այն ժամանակ կուռում էինք մահկանացու թագաւորի հրամանով, ուստի բոլոր ակնկալութիւնները մարմնի պարծանք էին: Կռուից փախչողը վատանուն էր դառնում կամ թագաւորից անողոք պատիժ կրում, իսկ քաջ կռուողը ազգի մէջ հերոսի անուն էր ժառանգում և անցաւոր թագաւորից մեծ պարգևներ ստանում: Շատ վերք ու սպիռ ունենք մեր մարմնի վրայ, որոնց համար պարգևներով վարձատրուել ենք: Սակայն այդ ամեն քաջութիւնները համարում եմ անօգուտ և ընդունած պար-

գևները սչինչ, որովհետև անցուկ բաներ են:

Այլ բան է, եթէ այդ քաջագործութիւնները կատարած լինէինք անմահ թագաւորի համար, որ տէրն է կենդանիների ու մեռելների: Չէ որ, ինչքան էլ ծերանանք, մի օր այս մարմնից պիտի դուրս գանք, որ գնանք կենդանի Աստուծոյ մօտ:

Ձեզանից շատերն ինձնից բարձր են թէ արիւթեամբ և թէ դահով, բայց երբ յօժարուկամ ինձ առաջնորդ ընտրեցիք, խնդրում եմ ուշ դարձնէք խօսքերիս: Չլինի թէ վախենաք հեթանոս պարսիկների բազմութիւնից ու նրանց սրից երես թեքէք: Ո՛չ, խայոյս եղէք, մենք Տիրոջ օգնութեամբ թշնամու զօրքերին շարդելու ենք, որ հասկացնենք թէ ճշմարտութեան կողմը բարձր է: Իսկ եթէ մեր կեանքի ժամը հասած կըլինի, ուրախ սրտով ընդունենք այն սուրբ պատերազմի մէջ, քաջութեան մէջ վախկոտութեան կաթիլ չըխառնենք:

Անշուշտ միտներդ է, թէ ինչպէս խաբեցինք անօրէն իշխանին՝ իբր թէ քրիստոնէութիւնն ուրացել ենք և մոգական կրօնն ընդունել: Աստուած էլ գիտէր, որ այդ բանն երեսանց էինք արել, մեր սրտերը նրա հետ էին:

Երկու երեք կռուի մէջ տէրը մեզ օգնեց, թագաւորի զօրքերին շարդեցինք, մոգերին անողորմ կոտորեցինք, պիղծ կռապաշտութիւնը մեր աշխարհից մաքրեցինք: Անօրէն թագաւորը, որ առաջ խռոված ծովի պէս, լեռնանման արիքներից բարձրագէզ փրփուր էր հանում կամ ամ-

պերի վրայից որոտալով ուզում էր աշխարհ գորդացնել, վերջն այնքան նուաստացաւ, որ արժան համարեց մեզ հետ զրոյց անել և իրաւ ժաբի չարութիւնը խօսքով առաջ տանել: Դրանով աջողութիւն չըգտնելով այժմ սկսել է նիզակով, աղեղով և սրով փորձել: Թող փորձի, մենք քրիստոնէութիւնից ետ կացողը չենք: Նրա հիմը հաստատ է և դրուած անշարժ վիմի վրայ, այն էլ ոչ թէ երկրում, այլ երկնքում, ուր ոչ անձրևներ են տեղում, ոչ հողմեր շնչում: Քրիստոսի անձեռագործ շէնքին ոչ ոք չի կարող հասնել, հաստատ կացէք ձեր ուխտին, ձեր նահատակութեան գործը մոռացուելու բան չէ: Յիշում էք, թէ ուրացութեան պատճառով ինչպէս էին դառնացած մեր դէմ մեր արիւնակիցները. մեր խորհրդին անտեղեակ լինելով մեզ նզովում էին իբրև ամբարիշտների: Այժմ, քաջ ընկերներ, հասել է ժամը, երբ կարող ենք այդ արատը մեզանից սրբել: Այն ժամանակ մարմնով սգաւոր էինք ու տխուր. այժմ զուարթ դէմքով տեսնում ենք, որ Տէրը մեզ առաջնորդում է: Երկրորդ թերահաւատութեան նշան է, թերահաւատութիւնը մենք վաղուց ենք դէն զցել, թող նրա հետ երկիւղն էլ կորչի, վերանայ մեր մըտքից ու սրտից»:

Քաջ զօրավարն այս ամենը բազմութեան հետ խօսելուց ետ մօտեցաւ իւրաքանչիւր բաժնի. առանձին բաշակերեց, պահասութիւնը լրացրեց, դէնք շունեցողին դէնք հոգաց, հանդերձ շունե-

ցողին հանդերձ. ձի չունեցողին ձի: Զինուոր-ներին զուարթ դէմքով երևալով նրանց սրտերը եռանդով լցրեց:

Հայոց բանակի մէջն էր նոյնպէս եկեղեցական դասը, Յովսէփ կաթողիկոսին իրանց գլուխ առած. բայց ուխտապահների հոգին, ինչպէս ասել եմ, Ղևոնդ երէցի բռան մէջն էր, իրա բաշատութեամբ ու բարոյական ազդեցութեամբ համարւում էր բանակի երկրորդ սպարապետը: Երբ զօրքի առաջ երեկոյեան հանդիսաւոր ժամերգութիւնը վերջացաւ, Ղևոնդ երէցը զուրս եկաւ ու ճարտար լեզուով այսպէս քարոզեց: Ղևոնդ երէցն ասեց. «Յիշեցէք, սիրելիք, պատանի Դաւթին, ինչպէս մօէ բլուր Գոյիթին մի քարով գետին գլորեց, այլազգիներէ գունդը շաղ տալով, իրա ժողովուրդը գերի դառնալուց ազատեց:

Յիշեցէք Իսրայէլի առաջին զօրավարներին՝ Յեսուին, Գէդէօնին, Յեփթային, որոնք ճշմարիտ հաւատով խփեցին, կոտորեցին հեթանոսների զօրքը: Զըթուլանանք հաւատի մէջ, մենք էլ սրտապնդուելով յարձակուենք անիրաւ թըշնամիների վրայ, որ եկել են մեր երկիրը: Մեր յոյսը կրկնակի է. եթէ մեռնենք, եկող սերնդի սրտում կապրենք, եթէ յաղթենք, կըմսանք կենդանի մեր հայրենիքի ու եկեղեցու ծոցում:

Հեռացնենք մեզանից մոլորեալների խաւար խորհուրդները, ինչ գործ ունենք եղկելի ու ուղորմելի մարդկանց հետ, որոնք յօժարակամ կու-

լրացել են: Մենք բաց աչքով երկնաւոր լոյսը տեսել ենք, այնտեղ վերեն է մեր փրկութեան առաջնորդը, եկաւ այստեղ քաջութեամբ նահատակուեց, նոյնը ուսուց իրա գործակից առաքեալներին: Նրանց դասում երևալու էք այսօր և դուք:

Առաջին ժամանակները հոգևորականներ ևս լինում էին բանակում: Նախ քան պատերազմ սկսուելը նրանք աղօթում էին պատերազմողների համար, նրանց գլխին «Պահպանիչ» էին ասում ու յետոյ հեռանում ամուր տեղում թագնւում: Բայց այսօր ահա տեսէք եպիսկոպոսներին, երէցներին, սարկաւագներին—նրանք հոգեւոր գէնքով վառուած՝ կամենում են ձեզ հետ միատեղ յարձակուել ճշմարտութեան թշնամիների վրայ: Թէկուզ մահ բաժին ընկնի նրանց, դրանից երկիւղ չունեն: Նրանց համար լաւ է մեռնելը քան թէ մեռցնելը: Եկեղեցին հաստատուած է ս. Առաքեալների չարչարանքով և բաշմարտիրոսների արիւնով: Մինչև երկրորդ դարուստը առաքիներին և ընտրեալների նահատակութիւնը պիտի շարունակուի: Նրանց շարքում պիտի դասուէք և դուք: Ձեզ հրաւիրողներն են ձեր Լուսաւորիչ պապերը, որ գնաք նրանց գնդերի մէջ մտնէք և ժառանգորդ դառնաք Քրիստոսից խոստացուած երկնաւոր բարիքներին»:

Այսպէս յորդորեց սրբակրօն Դևոնդը զօրականներին, որ անվեհեր առաջ գիմեն նահատա-

կութեան պսակն ընդունելու: Պատարագ անելու համար սեղան շինեցին գիշերը, քահանաները աւագան սարքեցին, ով մկրտուած չէր, մկրտեցին, մինչև լոյս բացուելը ամբողջ հայ բանակին հաղորդեցին: Բազմութիւնը հոգով զինավառուած գոչեց. «Թող մեր մահը հաւատարուի արգարների մահին, մեր արիւնը սուրբ մարտիրոսների հետ խառնուի. մեր կամաւոր պատարագը Աստուած ընդունելով մեր ազգն ու եկեղեցին հեթանոսների ձեռից ազատի»:

Պարսից հրամանատար Նիւսաւաւուրտը իրա ձեռի տակ ունէր 300 հազարի չափ զօրք, չորս անգամ շատ քան թէ Վարդանը, դրա համար հպարտ աչքով էր նայում հայոց բանակին: Կռուի ժամն արդէն մօտ էր. ժողովեց իրա զօրավարներին ու այսպէս խօսեց. «ամեն մինդ յիշեցէք մեծ թագաւորի պատուէրը. աչքներիդ տակն առէք մահը քան թէ վախկոտութեամբ ապրելը: Միք մոռանալ այն առատ պարգևները, որ թագաւորի կողմից բաժանեցի ձեզ: Առանց իմ անելու փորձով գիտէք հայ աշխարհի քաջերին: Արիութեամբ պիտի կռուէք, որ չըյաղթուէք, թէ չէ ձեր սիրելի կանայքն ու որդիքը ոտնատակ կըլինեն նրանցից: Պատերազմից ետ քաջերը կը վարձատրուեն արժանապէս, իսկ փախչողները կը պատժուեն խստապէս»:

Հայերն արդէն կռուի պատրաստ էին. սպասում էին հրամանի, որ սկսեն: Այդ պատճառով այնքան թշնամի բանակին չէին նայում, որքան

Վարմիր վրանին, որի վերև թառած էր ոսկէ արծիւը և շուրջը եռագոյն դրոշակները ծածանւում էին: Սպառազէն սպաներ, որը հեծած, որը հետևակ, քաջ Վարդանի դուրս գալուն էին սպասում: Ահա լայնաբերան փողերը պատերազմի եղանակը հնչեցրին ու Վարդանը, որ այդ օրը հայոց թագաւորն էր, սիպտակ նժոյգի վրայ նըստած փայլեց ինչպէս մի արեգակ. արծաթէ ոսկեգօծ սպառազինութեան վրայ տարածւում էր մեծ ծիրանի վերարկուն: Գլխին արծաթէ սաղաւարթ, ձեռին նիզակ և նրա վրայ եռագոյն դրոշ զանազան գոյնի ու նշանի վառեր, որոնք ցոյց էին տալիս թէ Վարդանը բացի Մամիկոնեան տէր լինելուց, այլև հայոց սպարապետ, յունաց ստրատելատ և հայ թագաւորի տեղակալ է: Վարդանը արշաւելով թուա հայ բանակի մի ծայրից մինչև միւսը: Զօրքի մի մասը զրահով էր, միւսն անզրահ, ոմանք աղեղնաւոր էին, ոմանք վահանաւոր: Հետևակ զինուորները նիզակաւոր էին ու սուսերաւոր. հեծեալներն աւելի շատ էին ու ամենն էլ զրահաւորուած: Վարդանը ողջունեց ամենին ու պատերազմի կանչեց այս խօսքերով, «մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է. դէ առաջ, իմ կտրիճներ»: Այս խրախուսով նոր հոգի լցրեց նրանց սրտերի մէջ:

Մեր պատմագիր Եղիշէն պատերազմը նկարագրում է այսպէս. «Երկու կողմն էլ անհուն քարկուլթեամբ, գազանացած ուժով իրար վրայ

յարձակուեցին: Երկու կողմերից խառն աղաղակներ էին բարձրանում, կասես շփոթուած ամպեր էին ճայթում, հարձատում: Գոռում գոչիւնից լեռների քարանձաւները դրմբում էին: Անթիւ սաղաւարթներն ու սրերի փայլուն պատեանները արևի ճառագայթների պէս շողշողում էին, անհամար սրերի շողալն ու բաղմախուռ նիզակների ճոճալը տեսնելիս մարդ կարծում էր թէ երկնքից անազլն հրաձգութիւններ են լինում: Ի՞նչ լեզու կարող է անաւոր ձայների շփոթն ու տազնապը պատմել: Վահանների կոփուելը, աղեղների լարերի ճայթելը ականջ էին խլացնում: Երկու կողմից անընդհատ հարուածներ էին տեղում իրար վրայ և մահաբեր սարսուռ պատճառում: Թանձրամիտները ֆնում էին տեղն ու տեղը շրշմուած, վախկոտներն աշխատում էին գլուխները մի կերպ ազատել, իսկ քաջերն անվախ ճակատով առաջ էին վազում հարուածներ հասցնելով: Դրանք ընկնելիս էլ ուրախ բացականչութեամբ մահ էին ընդունում: Տղմուտ գետը խանգարում էր իրար վրայ վազել, երկար ժամանակ հեռուից նետերով ու հրաձիգ գէներով էին կուռում: Հայերն աղեղ բանացնելու մէջ շատ վարպետ էին. թշնամուց շատերին սպանեցին, բայց իրանք քիչ լինելով չըկարացին նրան դիրքից ետ քշել: Թըշնամին բազմաթիւ լինելուց որդունքի պէս տեղն ու տեղը դժվրժում, եւ էր գալիս, բայց հայերի աղեղի հարուածներից աչք չէր թափում, որ գետն անցնի: Հայերը լեռնոտ երկրի գաւակ լի-

նելով աւելի ճարպիկ ու արագաշարժ էին, ուստի առաջինը նրանք փորձ արին, ջուրն անցան ու դիմացի պարսիկներին քշեցին: Դրանով պատերազմն աւելի բորբոքուեց, ձախ թևերն իրար դէմ հաւասար կուռեցին: Դովղըճի զօրաբաժնի դէմ սակաւաթիւ հայ զօրքն այնքան յուսահատ կուռեց, որ Խորէն, Արսէն, Ներսէն գնդապետներին կորցրեց: Միջին թևերը նոյնպէս ուժերը լարած հաւասար կուռում էին: Աջ թևերի մէջ հայը հայի դէմ էր կուռում: Այդտեղ Վասակի ոյժը մեծացաւ և Վարդանի համախոհների թիւն սկսեց նուազել, որովհետև այդ խառնաշփոթ վայրկեանին մի հայկական գունդ կուռելուց հրաժարուեց. շարքից հեռացաւ: Այս հանգամանքը հայ պատերազմողների վրայ վատ ազդեց: Վարդանի սուր աչքը տեսաւ աջ թևի ետ քաշուելը, իսկոյն վերջապահ գնդով օգնութեան հասաւ, հաւատարիմ շարքերը նորից կարգի բերեց, ինքն առաջ անցնելով յարձակուեց պարսից աջ թևի վրայ, ուխտազանց հայերին քշելով ածեց միջին թևի ու փղակոյտի վրայ: Այդ գործողութեամբ իրա բանակը մեծ շփոթութիւնից ազատեց: Այդ նոյն ժամին Արծրունի Վահանը հայ միջին գնդով գրոհ տալով ընկաւ թշնամու միջին գնդի վրայ, իրար գլխի թափելով հալածեց դէպի վեր: Եթէ հայերը թուով պարսիկների չափ լինէին. կարող էին թշնամու բանակը ցաք ու ցրիւ անել, որովհետև Վարդանի ու Վահանի յարձակումից մատեան գունդն անգամ քանդուեց և իրա շարքե-

րից 140 հոգի կորցրեց: Մնացածներն ուզում էին փախչել, երբ չարանենգ Վասակի կորած գլուխն երևաց: Վարդանը բռնն վրէժխնդրութեամբ լի վրայ պրծաւ, որ անիծածին շնչահան տնի, խորամանկն զգաց գլխին գալիքը, օձի պէս սողալով մտաւ փղերի արանքը, ազատուեց:

Եղիշէի ասելով Նիւսալաւուրտը մեծ տագնապի մէջ ընկաւ Վարդանի առաջանալու վրայ. նա այն յուսով էր եկել, որ հայերին մորեխի պէս ջարդի, յանկարծ տեսնում է թագաւորական գունդն անգամ հայերի հերոսութիւնից փախուստի բերանում: Դա բանակի համար մահի ու կեանքի ըրպէ էր: Գալարափողը ձեռն առաւ, շփնդով ուշքի բերեց շփոթուած զօրքերին. մատեան գնդին խրախուսեց և իսկոյն վերջապահ զօրքի մի մասը խաղացրեց դէպի ձախ կանգնած հայոց զօրաբաժինը և միւս մասին նշան արեց, որ շրջապատեն Վարդանին ու Վահանին: Ինքը Նիւսալաւուրտը առաջ խաղաց, Արտաշիր գնդապետին էլ հրամայելով փղերին առաջ քաշել: Կորովի Վարդան սպարապետը երեք կողմից շրջապատած պարսիկ զօրքերով, մեծ հերոսութիւն ցոյց տուեց իրա նիզակակից ընկերների հետ, թշնամիներից շատ շատերին կեանքից զրկեց, ինքն էլ վերջը քաջաբար նահատակուեց: Նրա հետ նահատակուեց նոյնպէս Արծրունի Վահանը: Աջ թևի երեք գնդապետներն էլ՝ Խորէն Արսէն և Ներսէն մինչև վերջին շունչը զօրքին խրախուսելով առաջ գնացին ու կուռելով քաջի

պէս ընկան: Չախ թևից ընկաւ Տաճատ գնդապետը, Միշին և ձախ թևերից երկ երկու զօրավար կենդան մնացին: Ընկան նոյնպէս Արտակ, Հմայեակ, Վահան և Գարեգին իշխանները: Իրիկնադէմն էր, երբ զօրքին ետ քաշեցին Արշաւիր ու Համազասպ իշխանները, որոնք պատերազմի եռուն տեղից հեռու էին, իբրև վերջապահ գնդի գլխաւորներ: Ուխտապահ զօրքերից շատերը այդ իշխանների մօտ դադար չառան, այլ զանազան կողմեր ցրուելով բերդերում ամրացան:

Եղիշէի ասելով հայերի կողմից ընկան 10 իշխան և բաւականի քաջ զինուորներ. իսկ թըշնամու կողմից պատերազմի մէջ ընկան 9 մեծ իշխաններ և բազմաթիւ զինուորներ: Նիւսալաւուրտն սկսեց կատաղութիւնից եփ գալ. երբ տեսաւ, որ իրա զօրքի կորուստը պատերազմի մէջ եօթն անգամ աւելի է քան թէ հայերինը: Այդ թուից երևում է թէ հայերն ի՞նչ յուսահատութամբ են կռուելիս եղել:

Բայց պատերազմը հայերի համար չըվերջացաւ, նրանք առանց գլխաւորի մնալով փախել էին բերդերում ամրացել: Չար Վասակը Նիւսալաւուրտին միխթարեց կրած կորստի համար ու խոստացաւ ամեն հնար գործ դնել, այստեղ, այնտեղ ամրացած աշխարհական թէ հոգևորական հայերին ցած բերել: Փորձեց առաջ պատգամաւորներ ուղարկել փախստական հայերի մօտ. պատգամաւորներն էին ուխտադրուծ քա-

հանաները, որոնք Միհրներսէհից մեծամեծ պարգևների յոյս ունէին: Դրանք եկան հայերին յայտնեցին, որ Յազկերտի կողմից ամեն ապստամբութիւն ներուած է, բոլորը կարող են առաջուտ պէս իրանց եկեղեցու շինութեան, պայծառութեան ետնից կենալ: Բայց Վասակի խաբեքայութեան պատճառով ոչ ոք չէր հաւատում թագաւորի հրամանին: Նենգաւորը տեսաւ, որ երդումն ու խոստումն իրանց ուժը կորցրել են, դիմեց ուժի: Զօրքերով բերդերը շրջապատեց, չըթողեց ուտելու պաշար մօնի, մինչև որ սովից ստիպուած անձնատուր լինեն: Ամիսներով կռիւ մղեց բերդերում պաշարուած զօրականների հետ: Մի բերդի պաշարուածներ անտանելի դրութեան մէջ էին, սովամահից ազատուելու համար դուրս եկան ու Վասակի խոստման վրայ վստահացած անձնատուր եղան: Չարանեղը նրանց կեանքը խնայելու փոխարէն, հրամայեց 214 հոգուն էլ ըսպանել: Յովսէփ կաթողիկոսը, Դևոնդ երէցը և ուրիշ հոգևորականներ դրանց մէջն էին. նրանք էլ պարանոցները մեկնեցին սրին ու ասին. «Եթէ թագաւորն ազատ է թողել, դու ինչո՞ւ ես սպանում հաւատացեալներին. եթէ նրանց սպանում ես, մեզ էլ մի խնայիր, թէ չէ բոլոր անիրաւութիւններդ թագաւորին կը պատմենք»: Նրանց տարան Նիւսալաւուրտի մօտ. սա մանրամաս խօսեցրեց. շատ զայրացած էր հոգևորականների վրայ, իբրև ժողովրդին ապստամբեցնողների, բայց ապագայ պատասխանատուութիւնից վախե-

հալով չըհամարձակուեց Յովսէփին և Ղևոնդին սպանել, այլ ծեծել տուեց ու հրամայեց շղթա-յակապ պահել: Միւս հոգևորականներին արձակեց:

Պարսից զօրքին իրաւունք էր տուած, ինչ ուզենան երկրի մէջ առնել: Հայ ժողովուրդը նրանց բռնութիւններից ազատուելու համար թողել էր տուն, տեղ, բան ու գործ և ապաւի-նել էր անտառներին, լեռներին: Հարս, փեսայ, մարդ, կին, շինական թէ ազնուական—ամենը լաւ էին համարում գազանի նման քարանձաւ-ների մէջ աստուածապաշտութեամբ ապրել, բան թէ ուրացութեամբ հոյակապ շէնքերի մէջ բնա-կուել: Մի մասը Սախտեաց (Տրապիզոնի կողմ) մութ երկիրն էին քաշուել, մի մասը Տմորեաց (Վանայ ծովի հարաւ) անմատչելի տեղերը, եր-րորդ մասը Կապոյտ լեռան բերդերը, չորրորդ մասը Արցախի անտառները: Հոները (որ ապ-րում էին Ասորախանի կողմերը) տեսնելով հա-յերի յուսահատ կռիւները, գունդ կազմած ըն-կան պարսից տէրութեան սահմանների վրայ, շատ գաւառներ ոտնակոխ արին, որ ցոյց տան Յագկերտին թէ իրանք հայ զօրքի հետ դաշնա-կից են:

Այս բաներից ետ Նիւսալաուրտը գրով տե-ղեկութիւն տուեց թագաւորին պատերազմի մա-սին: Յագկերտը խիստ տխրեց լսելով պարսից այնքան զօրքի ու զլիաւորների կոտորածը—9 մեծ իշխան և 3544 զինուոր: Նոյնպէս շատ տխրեցրեց նրան Վարդան սպարապետի մահը:

Հայ զոհերի թիւը՝ թէ պատերազմում սպանուած, թէ փղերից կոխոտուած և թէ իբրեւ փախստա-կան նահատակուած, ընդամենը 1036 էր: Նիւ-սալաուրտը բոլոր հանգամանքներն արդարու-թեամբ նկարագրելով՝ մեղաւորութիւնը գցեց ուրացեալ Վասակի վրայ: Այս բանը Վարազվա-ղայի սրտոգն էր, կարող էր Ղարաբաղի կառա-վարիչ դառնալ, բայց Վասակը պարսից դռանն ունէր իրա բարեկամներն էլ, որոնք նրան պաշտ-պանեցին: Թագաւորը չըզիտէր՝ օր կողմն է ար-գարը, գործը նրա համար պարզ չէր. անպատ-ճառ ուղում էր մի մարդ գտնել, որ ճշմարտու-թիւնն իրա առաջ բաց անի: Միհրներսէնն ա-սեց. «Տէր, ամենից լաւն այն է, քրիստոնեայ հայերի զլիաւորներին կանչենք ու նրանց հարց ու փորձ անելով ստոյգն իմանանք»:

Յագկերտն իրա Ատորմիզդ նախարարին մարդպան նշանակեց Վասակի տեղ ու հրամայեց գնալ, հայերին ազատութիւն տալ, որ քրիստո-նէութիւնը համարձակ պաշտեն, իսկ նրանց գըլ-խաւորներին ուղարկել իրա մօտ Տիգրօն:

Ատորմիզդը եկաւ Հայաստան ու մարդիկ սփռելով ամեն կողմ առաջարկեց ժողովրդին, որ թագնուած տեղերից դուրս գան, հանգիստ ի-րանց տնտեսութեամբ պարապեն ու քրիստո-նէութիւնը ազատ դաւանեն: Աղքատ, խեղճ դա-սակարգը հաւատաց ու սկսեց սովորական պա-րապմունքը, իսկ շատերը կասկածով վերաբե-րուելով նոր մարդպանի խօսքերին, մնացին թագ-

նուած: Այդպիսիներին Ատրորմիզդը համարեց ապստամբ և սկսեց հալածելով պատժել: Երկրի մէջ հայրենասէրների խմբեր շատ կային, որոնք տեսելով տուում էին թէ ուրացեալ հայերին և թէ պարսիկներին, Նրանց մէջ Ատրորմիզդի համար ամենավտանգաւորը Վարդանի եղբայր Համազասպն էր: Նրա շուրջն էին հաւաքուած փախըստական իշխաններն իրանց զօրքերով: Նրանք վճռել էին լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ Յագկերտի ուղարկած զօրքերին և այդ կանէին հայրենասէրները, եթէ Ատրորմիզդին չօգնէին հայ դաւաճանները: Համազասպն անտարակոյս իրաքաջերով սարսափ կը գցէր պարսիկների վրայ, բայց աւանդ, փուշ հայ իշխանների շնորհով ինքն ու իրա ընկերներն ընկան ծուղակի մէջ ու դիշերուայ կիսին անակնկալ շրջապատուեցին թըշնամիներով: Համազասպը ձի նստեց, որ առաջնորդի, մահացու վէրք ստացաւ, ու ընկաւ: Ընկերներն այդ տեսնելով հազիւ ծուղակից ազատուեցին ու ցիր ու ցան եղած փախան:

Այդ օրուանից Հայաստանի ճակատագիրը մնաց պարսիկներին, հայ գիւղում թէ քաղաքում հրապարակի վրայ նրանք էին: Ատրորմիզդը վերջը գէնք բանացնելն աւելորդ համարեց. շատ հայեր խոստումների, երդումների հաւատալով սկսել էին իջնել ամրացած տեղերից: Եկան Ներշապուհ Արծրունին, Արշաւիր Կամսարականը, Վահան Ամատունին: Ուրիշների հետ սրանց ևս կալանաւորեց Ատրորմիզդը, որ ուղարկի

Յագկերտի մօտ: Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ երէցն արդէն շղթայակալ էին, ձերբակալեցին միւս գլխաւորներին՝ Սահակ եպիսկոպոսին, որ մի մօխրանոց էր քանդել և կրակի սպասաւորներին ծեծել, Մուշէ քահանային, որ կրակատուն աւերելով մոգերին տանջել էր, Սամուէլ, Արշէն երէցներին, Աբրահամ, Քաջաջ սարկաւազներին, որոնք ատրուշան էին քանդել ու կրակը ջրի մէջ թափել: Այս ամենին ուղարկեցին Յագկերտի մօտ հասկացնելով, որ գնում են կատարուած դէպքերի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ տալու: Վասակը երբ իմացաւ, որ այս բանը Միհրնեսի խորհրդով է, ապահով եղաւ, որ իրան փախ չի դիպչի: Մեծ պատրաստութիւնով ինքն էլ ճամբա ընկաւ դէպի Տիգրոն, հետը վերցնելով Մամիկոնեան, Կամսարական և ուրիշ իշխանական տներից վերցրած տղաներին, որոնք իբրեւ գերի պահուում էին Սիւնեաց աշխարհի բերդերում: Յովսէփ կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին դրել էին ջորիների վրայ և փորի տակից ոտները թռկերով ամուր կապել, այդպէս էին տանում երկար ճանապարհ: Վասակը նոյնգով էր, շուտ հասաւ բեռնակիր ջորիների քարուանին ու կեղծաւորաբար բարձեց հոգևորականներին, իբրեւ թէ ոչինչ չի պատահել: Զրոյց անելով Ղևոնդ երէցի հետ երևացրեց իրան՝ իբրեւ հայրենիքի ցաւակից: Այնքան իրան անմեղ և արդար էր զգում, որ մինչև անգամ իջևանում խնդրեց սուրբ հայրերին իրա հետ ճաշել: Կար-

ծելով թէ նրանք այնքան միամիտ են, որ իրա խորամանկութիւնը չեն հասկանում, հրաժեշտ տուեց ու ձին նստելով առաջ շարժուեց: Ղևոնդ երէցի սիրտը չըհամբերեց, որ հայ աշխարհ կործանողը իրանց առաջ գոռոզացած գնայ. ետնից ձայն տուեց. «Սիւնեաց տէր, Սիւնեաց տէր, կանգնիր, խօսք եմ ասում»: Վասակը ձիու բերանը շուռ տալով հարցրեց. «Ընչ ես ասում, Ղևոնդ երէց»:—«Ո՞ւր ես գնում, հարցնում եմ»:—«Ձարմանում եմ խօսքիդ վրայ, միթէ չըգիտեմ, որ գնում եմ վարձատրութիւնս ստանամ»: Ղևոնդ երէցը խօսեց. «Սիւնեաց տէր, դիւր բեզդարձեալ խաբոււմ է, ինչպէս խաբեց Աւետարանից հեռացնելով: Դու ոչ միայն վարձատրութեան երես չես տեսնիլ, այլ եթէ շունչդ վրէժ Հայաստան դառնաս, այն ժամանակ թող իմ կարգը զլխիս խռով կենայ»:

Վասակն առանց պատասխան տալու ճամբէն շարունակեց, նրանցից շուտ տեղ հասաւ: Վաղօրօք պարսից մեծամեծներին տեսաւ, յետոյ թագաւորին ներկայացաւ, իրա անձն արդարացնելու համար ամեն ինչ իրա ուղածով բացատրեց: Հայ հոգևորականների ու իշխանների ճամբա գալը երկու ամսից աւելի բաշեց: Տիգրան հասնելիս նրանց ընդունեց Միհրներսէսը ու կոպիտ չը վարուեց: Յազկերտը հրամայել էր նեղութիւն չըտալ: Ատրորմիզդը գրով յայտնել էր թագաւորին, որ դեռ շատ հայ նախարարներ շարունակում են չըլսել թագաւորական հրամա-

նին ու բերդերն ու ամրոցներն իրանց ձեռին պահել: Յազկերտն ստիպուած նոր հրովարտակ գրեց, որ մոգական կրօնն ընդունած քրիստոնեաները կարող են դարձեալ իրանց հաւատին դառնալ: Հայ նախարարները տեսան, որ այլևս բռնութիւն չըկայ, դէս դէն ցրուած ու փախած հայերը վերագառնում են, աղատ կերպով իրանց տուն ու տեղին տիրանում, իրանք էլ Ատրորմիզդի մօտ մարդ ուղարկեցին, յայտնեցին, որ ցանկանում են յօժարակամ պարսից դուռը զընալ, պատահած անցքերի մասին կարևոր ցուցմունքներ տալ: Երբ Յազկերտին այդ մասին տեղեկացրին, կարգադրեց թոյլ տալ հայ նախարարներին, առանց կապանքի գալ, իրան Տիգրանում ներկայանալ: Եւ եկան:

Միհրներսէսն ցանկացաւ նախօրօք հայ հոգևորականներին հարց ու փորձի ենթարկել. ատեան կազմեց, հարցրեց. «Ինչո՞ւ կրակ Աստծուն հանգցրել էք ու սպանել»: Հոգևորականները պատասխանեցին. «Ձար լեզուները ձեզ սխալեցրել են. մենք չենք սպանել, այլ որովհետեւ ձեր կրօնի ասելով ջուրը կրակի եղբայրն է, մենք կրակն առել ենք եղբօր գիրկը գցել, որ սիրով պահպանի»:—«Ա՛հ, խորամանկներ, դեռ համարձակւում էք ծաղրել մեր կրօնը», որոտաց հազարապետը ու բոլորին սպառնական կերպով հարցրեց. «Ընչպէս յանդիմանեցիք կրակաւորները կործանել, մոգերին սպանել»: Ղևոնդ երէցը ամենի փոխարէն պատասխանեց երկար ու խօսքը

վերջացրեց այսպէս. «ամեն նիւթի մէջ էլ կրակ կայ, ուրեմն միթէ երկրիս բոլոր նիւթերն էլ աստուածներ են: Եթէ ջուրն աստուած է, ինչո՞ւ նրանով աղբ ու կեղտ էք լուսնում: Վարդանն ու իրա ընկերները բողոքում էին, որ ձեր պաշտամունքը սուտ է, անմիտ մարդի խելքի բան է, նոյնը կրկնում ենք և մենք իբրև նրանց վարդապետներ»: Միհրներսէր և մեծամեծները զայրացան Ղևոնդի վրայ և Յովսէփին, Սահակին, Արշէնին ու միւս հոգևորականներին հարցրին. «մեր օրէնքը չի թոյլատրում մէկին պատժել, ասացէք, արդեօք դժւք էլ այս մահապարտի կարծիքն էք»:—«Այո, ինչ որ դա խօսեց, նոյնը մեր համոզմունքն է, վաղուց զրա վրայ հաստատ կանգնած ենք, ինչպէս ուզում էք, մեր կեանքին վերջ տուէք», ասին ս. Յովսէփը և ս. Սահակը: Հազարապետը հայ հոգևորականներին դատապարտեց մահուան, որովհետև նրանք խոստովանեցին, որ կրակատներ են կործանել և կրակը ջրի մէջ թափել: Կրակը հանգցնելով նըշանակում է պարսից խոստովան սպանել էին: Դրա համար Միհրներսէր հրաման արեց դահիճներին, որ երկաթէ շղթաներով ծեծեն սրբերի համարձակ բերանները: Դահիճները հրամանն այնպէս խիստ կատարեցին, որ սրբերի բերանն արիւնով լցուեց:

Գլխաւոր մեծ ատեանը կազմուեց միւս առաւօտը թագաւորի ներկայութեամբ: Յազկերտը հարցրեց հայ նախարարներին. «Ինչո՞ւ էիք իշ-

խանութեան դէմ ապստամբում, պատճառն ահէք, տեսնեմ»: Նախարարները չուզեցին խառն, անկարգ պատասխանել, իրանց միջից ջոկեցին Արշաւիր Վամսարականին: Սա աներկիւղ առաջ կանգնեց ու պատերազմ առաջացնելու հանգամանքները միառմի պատմեց, իրա ասածները հաստատելու համար վկաների անուն տուեց հայերից ու պարսիկներից: Այդ վկաներն առաջ եկան ու բոլոր մեղաւորութիւնը գցեցին Վասակի վրայ: Մատնացոյց արին նամակների վրայ, որոնք Վասակի կնիքով վաւերացրած ուղարկուած էին վրացոց, աղուանից և այլ աշխարհներ, նոյնպէս յունաց կայսրին, Անտիօքի մեծ սպարապետին, որ օգնութիւն տան պարսից դէմ: Այս փաստաթղթերը ներկայացնելու համար պէտք եղաւ հարց ու փորձը շաբաթներով ձգձգել: Բայց վերջում Յազկերտի համար պարզուեց ամբողջ ճշմարտութիւնը, երբ Վասակի գաղտնի դաւաճանութիւնները բացուեցին: Թագաւորը տեսաւ, որ Վասակն սկզբում համամիտ է եղել Վարդանին, միայն հանգամանքների բերմամբ ետ է կանգնել ապստամբութեան մասնակցելուց: Յազկերտը հրամայեց Վասակին ատեանի առաջ կանչել, Վասակն եկաւ: Թագաւորը բոլոր փաստերը նրա երեսին բռնելուց ետ, ինչ որ սրտում գայրոյթ ունէր, թափեց վրէն գոռալով. «Անիրաւ, կործանեցիր Վարդանի պէս հերոսին, նրա պէս վաստակաւորին, որին յունաց կայսրը ու հոնաց թագաւորը ուժով կամենում էին ինձնից խել—

ես բոլոր արիական զօրութեամբ կուռում էի և հանգիստ չունէի մինչև իմ կողմը քաշեցի: Այսպիսի մեծ պատերազմի սկզբնապաճառ դառնալով կործանեցիր թէ Հայաստանը և թէ իմ գանձարանը: Քեզպէս նենգամիտ դաւաճանը արժանի չէ իմ շնորհը վայելելու: Է՛յ, ձայն տուեց դահճապետին, վերցրու սրա պատուանշանները: Վասակը որ միտք ունէր Հայաստանի թագաւոր դառնալու, պապանձուեց, մի խօսք անգամ չը կարաց արտասանել իրան արդարացնելու համար: Դահճապետը մօտ եկաւ, նրա գլխից վերցրեց չալման ու վրայի ոսկէ թագը, մէջքից մարգարտաշար, ակնակուռ գոտին, վզից ոսկէ շաւոցը, ակնանցներից ոսկէ գինդերը, ուսերից սամոյր վերարկուն, ոտերից կարմիր կոշիկները: Դրանից ետ գլխին մահուան վճիռ կարդացին ու մահապարտի շորեր հագցրին: Սպայեցին ոտն ու ձեռը ու անպատիւ կնկայ նման էգ ձիու վրայ նստեցնելով տարան գցեցին բանտը: Թագաւորը կարգադրեց Վասակից պահանջել պետական գանձարանին դիպած փաստները: Ինչ ունէր, չունէր, վեր գրեցին, սակայն պարտքերը չըժաճկուեցին. դրա համար ամեն օր դուրս էին բերում բերդի հրապարակը և զինուորների առաջ անարգում, խայտառակում: Նա այնպէս ծայրահեղ աղքատութեան մէջ ընկաւ, որ ծառաներն էին գնում գոնէ դուռ հաց մուրում ու բերում նրան կերակրում բերդում: Այդ բանը պատահեց 453 թ.: Անձնուէր հոգևորականներին և հայ նախա-

րարներին իրաւունք չըտուին, որ վերադառնան իրանց աշխարհը: Յազկերտի հրամանով նրանց բանդարկեցին Վրկան աշխարհում, որ պարսից զօրքի ամարանոցն էր, և ուր այժմ Թեհրանն է գտնուում:

454 թուին, այսինքն Յազկերտի թագաւորութեան ժգ. տարում յունաց կայսրն ու իրա աշխարհը գողում էին նրանից, նրա դէմ գլուխ բարձրացնողները դարձեալ կաբուլի կողմի բուշանները եղան, դրա համար մեծ զօրք ժողովեց Յազկերտը, դնաց նրանց վրայ: Նրա հրամանով հայ կապեալ հոգևորականներին ու նախարարներին ևս տարան զօրքի հետ: Վրկան աշխարհից վերցրին տարան Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բանդը: Քուշանաց թագաւորը Յազկերտի մտադրութիւնն իմանալով՝ իրա ձիաւոր զօրքերը մաս մաս բաժանեց, անակնկալ յարձակումներ արեց Յազկերտի զօրամասերի վրայ ջուկ ջուկ: Քուշանները յանկարծակի խփում, ջարդում էին ու աներևոյթ լինում: Այս ձևի կռիւը մեծ փաս հասցրեց պարսից կանոնաւոր զօրքին. գոռոզ Յազկերտը իրան զգաց խայտառակուած, տխուր մտածումները նրան պաշարեցին: Հարկաւոր էր նրան տարտամ վիճակից հանել, դրա ճարը գիտէր աղուէս Միհրներսէնը, որի խորհրդով մոգպետն ու մոգերը ներկայացան թագաւորին ու ասին. «սրբայ, բո բոլոր անաշողութեանց պատճառը աստուածների բարկութիւնն է: Նըրանք դժգոհ են, որ դու աստուածասպան հայ

հոգևորականներին մինչև հիմի առանց պատու-
հասելու ես թողում: Եթէ ուզում ես գործերդ
յաջող գնան, նրանց տանջելով մեռցրու:

Թագաւորը լսեց նրանց ասածին, հրամայեց
ամենից առաջ Սամուէլ և Աբրահամ քահանանե-
րին տանել մի ծածուկ տեղ սպանել: Նրանց
յանցանքն այն էր, որ համարձակուել էին կրակը
ջրի մէջ թափելով հանգցնել: Այդ յանգցնու-
թեան համար հրամայուեց՝ նախքան գլխատելը,
սուրբ Սամուէլի աջ ձեռը կտրել և դնել Աբրա-
համի ձախ ձեռի մէջ, յետոյ Աբրահամի աջ ձեռը
կտրել ու դնել Սամուէլի ձախ ձեռի մէջ: Այդ հրա-
մանի համաձայն նահատակեցին: Երկրորդ հրա-
մանը թաթիկ եպիսկոպոսի համար էր, որ հա-
մարձակուել էր եկեղեցու կողքին շինած ատ-
րուշանը կործանել: Նրան Ասորեստանի բան-
տումն էին պահում: հանեցին, մի քանի ժամ
շարունակ սկսան տանջել սրբազան հօրը, մար-
մինը քերեցին, պլոկեցին, մարմնից ոսկորներ
հանեցին, յետոյ գլուխը կտրեցին:

Միւս հոգևորականների վրայ նշանակել էին
մի շատ գիտուն մոգպետ, որ հինգ հաւատի վար-
դապետութիւն հիմնովին գիտէր, նրան պատուի-
րել էին, որ ամեն օր քարոզի հայ հոգևորական-
ներին ու համոզելով մոգական կրօնին բերի:
Սա նրանց գցել էր մի մութ ու թաց ներքնա-
տուն: Իւրաքանչիւրին մի կտոր գարի հաց էր
տալիս, մի քիչ էլ ջուր: 40 օր այսպէս պահեց,
նրանք ոչ հաւատի մէջ թուլացան և ոչ մի տըր-

տունջ ցոյց տուին: Վարժեց թէ ծածուկ նրանց
կերակրող կայ, դուռ ու լուսամուտ իրա ձեռով
կնքեց ու աչք պահեց: Տեսաւ, որ նրանք շարու-
նակ աղօթում են: Պահապանները միջնորդեցին,
որ կարեկցի կապեալներին: Մոգպետն ինքն էլ
խղճահարուելով պատուէր տուեց պահապաննե-
րին, որ թաց ներքնատնից նրանց փոխեն ցա-
մաք վերնատունը: Ինքը քարոզելը թողեց, ա-
կանջ էր դնում Յովսէփի ու Ղևոնդի զրոյցնե-
րին, ապա՝ մնաց նրանց համբերութեան ու վեհ
մտքերի վրայ: Նրա սրտում մի փոփոխութիւն
կատարուեց, իրան ծանօթ բոլոր հաւատները
պակասաւոր գտնելով թողեց մի կողմ, ընդունեց
հայ հոգևորականների դաւանած քրիստոնէու-
թիւնը: Երբ առաւօտեան դահիճները ներս մը-
տան, որ հայ քահանաներին տանեն տանջելու,
յանկարծ տեսան մոգպետին կապեալների մէջ
նստած՝ հետները սիրով խօսելիս, քաջալերելիս,
որ մահից չըվախենան:

Դենշապուհին էր յանձնած հայ հոգևորա-
կաններին չարշարելը, այդ որ իմացաւ՝ իսկոյն
թագաւորին այսպէս գրեց. «Ինչպէս վարուեմ
մոգպետի հետ, սա հայ հոգևորականներին զրա-
դաշտական կրօնին դարձնելու փոխարէն, ինքն
է նրանց հաւատն ընդունելու: Թագաւորը հրա-
մայեց, Ռորովհետև իրա վարմունքով փաստակար
պաշտօնեայ է պետական գործի մէջ, ուղարկիր
Մակուրանի կողմերը, որ մեր ամենահռու և
սարսափելի աքսորատեղին է, թող այնտեղ մի

վիրապի մէջ մնալով մեռնի»։ Դենշապուհն այդպէս էլ արեց, Յետոյ հայ հոգևորականներին ուզեց բաժանել նախարարներից. նրա միտքն էր՝ այնպէս հեռացնել, որ չիմանան թէ ուր են տանում կամ ինչի՞ են տանում։ Դարբիններն իրանց գործիքներով ներս եկան. խարտելով կտրեցին երկաթէ կապերը և հանեցին սրբերի բազուկներից, ոտներից, վզներից։ Ինչ որ խարտոցով անկարելի էր, կռաններով էին ջարդում սալերի վրայ և դուրս քաշում։ Շղթաները շատ ծանր էին և յատկապէս հայ մահապարտների համար շինել տուած։ Յովսէփի շղթան իբրև կաթողիկոսի, աւելի հաստ էր ու աւելի ծանր։ Խարտոցով, կտրոցով շղթաները, հաստ բևեռները հանելիս սաստիկ վիրաւորում ու պլոկում էին նրանց մարմինները։ Օտուր հայրերին դուրս տանելիս հայ նախարարները գուշակեցին թէ ուր են տանում. ընկան նրանց ոտները, համբուրեցին։ Վախկոտների պէս չէին արտասւում, այլ ուրախութեամբ ասում էին. «ձեր ուրախութեան մէջ մեզ չըմոռանաք, պաշտելի հայրեր, մեզ յիշեցէք»։ Նրանց տարան քաղաքից դուրս մի անապատ տեղ։ Դենշապուհի հետ երկու ուրիշ իշխաններ էլ նստան։ Դահիճները կապեցին հոգևորականների ոտն ու ձեռք ու թոկ գցելով ոտներից, երկ երկու լծուած սկսան քարերի միջով քաշել։ Արիւնաթաթախ մարմնով կանգնացրին ու հարց ու փորձի ենթարկեցին. «Ինչո՞ւ կրակը ջրի մէջ էք թափել, ինչո՞ւ ատրուշաններն աւերել

էք և ժողովրդին ապստամբեցրել թագաւորի դէմ»։ Ինչքան էլ չարաչար տանջում էին, հայ հոգևորականները ոչ ախ ու վախ էին անում և ոչ հաւատի մէջ թուլութեան նշան ցոյց տալիս։ Այս բանը շատ էր կատաղեցնում Դենշապուհին։ Հոգևորականները մէկը միւսից համարձակ պատասխաններ էին տալիս. ուստի դահիճները իշխանների հրամանով մէկ Սահակի գլուխն էին կտրում, մէկ Արշէնի, մէկ Մուշէի, մէկ միւսների։ Երբ հերթը հասաւ Ղևոնդին, սա դարձաւ Յովսէփին և ասեց. «Վեհափառ տէր, սրին մօտենալու առաջին պատիւը քեզ կը պատկանի, դու աստիճանով ինձանից բարձր ես»։ Յովսէփ կաթողիկոսը գլուխը մեկնեց, սրով վիզը կտրեցին, մնաց միայն Ղևոնդ երէցը. սրան աւելի մեծ չարաչարանքի արժանացրին, որովհետև իրա գործունէութեամբ մեծագոյն յանցաւորն էր համարւում։ Նրան մերկացրին ու թոկ կապելով քաշ տուին քարքարոտ տեղերով, այնքան երկար քաջաչեցին սուրբին, որ կրծքի ու թիկունքի մսերը մորթու հետ պոկուեցին։ Այսպէս չարաչար տանջանքներ տալուց ետ գլուխը կտրեցին։ Թէպէտ Դենշապուհն ամեն կերպ աշխատել էր, որ նրանց նահատակութիւնը քրիստոնէի աչք չըտեսնի, բայց Խուժիկ վաճառականը, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր, դահիճներին կաշառելով ներկայ եղաւ նրանց տանջանքին, յետոյ սուրբ հայրերի նշխարները ժողովեց, մաքրեց ոսկորները, հասցրեց քրիստո-

նեաներին. նրանք էլ շտապով ուղարկեցին զանազան տեղեր:

Բանտում մնացող նախարարները՝ աւագ թէ կրտսեր, 35 հոգի էին, նրանք յօժարակամ յանձն առան ամեն տեսակ զրկանք ու կապանք և համբերեցին: Իրանք փափուկ ասլրած, ձիւնապատ լեռների բնակիչներ էին, դարձան խորշակահար դաշտերի բնակիչներ: Էրէի նման ազատ շնչել էին ծաղկաբեր լեռների վրայ, այժմ կապկապուած ձեռ ու ոտով ընկան բոցակէզ արևելեան աշխարհ: Հացի ու ջրի կարօտ, խաւար տեղի արգելուած, առանց վերարկուի, առանց անկողնի մնացին վայրի գազանների պէս գետնախըշտիկների մէջ 9 տարի ու 6 ամիս: Առանց տըրտունջի այս ամեն նեղութիւններին համբերեցին մինչև 464 թ.: Թէ Յազկերտի մահից ետ նրանք ինչպէս ազատուեցին, այդ կըլինի ուրիշ զրոյցի նիւթ: Կուզէք իմանալ թէ Վասակի վերջն ի՞նչ պէս եղաւ:

Բանդում մի քանի տարի մնաց. այնտեղ ծանր ցաւերի տիրացաւ, այնպիսի վատ հոտ էր փռւում նրա մարմնից, որ հաւատարիմ ծառաներն անգամ թողին, փախան: Շատ զլշաց, շատ փոշմանեց իրա արածների վրայ, բայց ուշ էր: Բանտից արձակեցին, բայց իրաւունք չըտուին Պարսկաստանից հեռանալ մինչև պարտքերը չըվճարէր: Պատուի ու փառքի հետ նրա ձեռից դուրս էին եկել բոլոր կալուածները, ոչ ոք չէր ուզում նրան ճանաչել, ամենն էլ արհամարհում էին: Այս-

պիսի թշուառ ու ողորմելի վիճակում շունչը փչեց Վասակը: Իսկ Նղիշէի ասելով՝ շան պէս սատակեց և էշի նման քաշքշուեց: Վարազվաղան նրա տեղ նշանակուեց Սիւնեաց աշխարհի կառավարիչ, բայց նա էլ՝ խայտառակ վերջ ունեցաւ:

Որովհետև ձեր մէջ կանայք ու աղջկէք էլ կան, մի երկու կտոր էլ յիշեմ այն գովասանքից, որ պատմագիր Նղիշէն անում է Հինգերորդ դարի կանանց հայրենասիրութեան մասին: Կապեալ հայ նախարարների առաքինի կանայքն իրանց կրած վշտերով, նեղութիւններով արժանի են ամեն հիացմունքի: Նղիշէն այսպէս է գրում. «Ամեն մինը ձեռնասուն սպասաւորներ ունէր, բայց այդ դառն օրերին չէր նկատւում, թէ ո՞րն է տիկինը և ո՞րը նաժիշտը: Միատեսակ հագնուած, միասին գետնախշտու մէջ պարկում էին: Մէկը միւսի ձեռին ջուր չէր ածում և ոչ կրտսերն աւագին երեսըրբիչ տալիս: Սապոն չըղիպաւ փափկասուն կանանց ձեռներին: Ամեն բան մոռացան օտարութեան մէջ կապեալ ամուսինների սիրու համար:

Փոշի ու ծուխ նստեցին նորահարսների սրահակների վրայ, սարդի ոստայնով լցուան նըրանց առագաստների անկիւնները: Կործանուեցին բարձրագահ տաճարներն ու ապարանքները, ապաստանի ամրոցները: Զորացան նրանց ծաղկոցներն ու բուրաստանները: Իրանց աչքով տեսան կալուածների յափշտակութիւնը, ահանջով լսեցին, սիրելիների վիշտն ու չարչարանքը. ի-

րանց գանձերը թագաւորական գրուեցին, իրանց երեսների գարդերն անգամ կողոպտուեցին:

Հայ աշխարհի փափկասուն աիկինները, որ ընտելացած էին բաստեռուներին ու գահաւորակներին վրայ հանգստանալու, բոբիկ էին գնում աղօթատուն, անձանձիւ իրար խրախուսելով, որ այս մեծ նեղութեանը մինչև վերջ համբերեն: Նրանք, որ մանկութիւնից դուարակներին ու էրէներին մսով էին կերակրուած, այժմ վայրենու պէս խոտաճարակ կեանք էին վարում: Թխացան նրանց մարմնի մորթերը, որովհետև ցերեկն արևի տակ էին կիզում, գիշերները գետնին քաշ գալիս: Իրանց կեանքով նմանուեցին քաջ նահատակներին. հեռուից միխթարիչ վարդապետներ դարձան բանտարկուած ամուսինների համար: Իրանց մատների վաստակով կերակրում էին, իսկ գանձարանից ստացած օրական հասոյթը տարէց տարի առնում, ուղարկում էին իրանց կապեալ ամուսիններին: Անարիւն ճպուռների նման պռանց կերակրի ապրում էին քաղցր երգասացութեամբ:

Բազմաթիւ ձմեռների ձիւն ու սառուցներ հալուեցին, գարուններ եկան, ծիծեռնակներ ճռռողեցին, կենցաղասէր մարդիկ տեսան այդ բաներն ու խնդացին, իսկ հայ կանայք չըկարացին տեսնել իրանց անձկալիներին: Հեռուից եկողներին սովորաբար չէին հարցնում թէ՛ երբ են գալու մեր սիրելիները, այլ առ Աստուած նրանք այն էին աղօթում, որ ինչպէս սկսել են

ճշմարիտ հաւատի պայքարը, այն քաջութեամբ էլ մինչև վերջը տանեն»:

Վերջացնում եմ գրոյցս: Ճիշտ է, Վարդանանց ու Ղևոնդեանց սկսած պատերազմը հայերիս համար անաշուղ վերջացաւ, բայց այդ սրբազան դէպքը ցոյց տուեց, որ հայ մարդկանց մէջ էլ հերոսութեան հոգի կայ: Պատմեցի թէ ինչպէս ներսից բաժան բաժան էին եղած, դըրսից էլ ոչ մի օգնութիւն չեկաւ, բայց հայ հոգեորականն ու աշխարհականը անվախ դուրս եկան պարսից հսկայ զօրութեան դէմ կռուելու, անիրաւ արարքի դէմ բողոքելու: Մեր պապերը, ուղիղ է, կռալիտ ուժի առաջ մալմուլ ճիւղեցին, բայց հոգով յաղթեցին խաւարամիտ Յագկերտին ու նրա արբանեակներին: Այժմ էլ մեր քաջ նախնիք կենդանի են մեր սրտում. նրանց օրինակը մեծ բարոյական նշանակութիւն ունեցաւ ազգի համար, դարէց դար վառ պահեց հայի մէջ քրիւտոնկութեան, հայրենասիրութեան կրքակը: Այդ աւհանդչելի կրակի շնորքն է, որ մենք մինչև օրս հայ-բրիտոնեայ ենք մնացել: Փառք ու պարծանք սուրբ պատերազմում ընկած մեր պապերին. հազար բերան ողորմի նրանց, օրհնեալ լինի նրանց յիշատակը:

— Ամէն, տէր հայր, մատաղ լինենք նրանց շիրմին ու յիշատակին, ոգևորուած գոչեցին ունկնդիրները:

— Մեր ս. եկեղեցին, շարունակեց խօսքը եւ ի էջը, իրա անձնուէր որդիներին սրբերի շարքն

է դասել և տօնում է նրանց յիշատակը ամենայն տարի: Ղևոնդեանց տօնը Բարիկենդանի երեքշաբթի օրն է, իսկ Վարդանանցը Բարիկենդանի հինգշաբթի օրը: Այդ դէպքը ոտանաւորով շատ սիրուն դուրս են բերել մեր բանաստեղծներին՝ Վենետիկի հայր Ղևոնդ Ալիշանը և Նոր Նախիջևանցի Գամառ Քաթիպան (Ռափայէլ Պատկանեանց) Վարդան Մամիկոնեանի մահը վերնազրով: Ձեզանից ով կարգաւ ուղղում է, ուրախութեամբ գիրքը կըտամ: Դրանից են հանած «Հիմի էլ լուենք», «Առեց ամպերը», «Ո՛վ դու բարեկամ» երգերը. կարելի է լսած լինէք, ես վերջացրի զրոյցս. յիշատակը մեր պանծալի նախնեաց օրհնեալ եղիցի:

— Եղիցի, տէր հայր ջան. նրանց լուսաթաթախ օրհնութիւնը լինի մեր վրայ, մեր որդկերանց վրայ, որ նրանց օրինակը սիրենք ու պաշտենք:

— Դէ, երբ այդպէս հաւատարիմ դաւաններ էք, օրհնեալ եղերուք, ասեց տէր Մխիթարը ու օղայից դուրս եկաւ:

* *

ԲԼԲՈՒԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻ

Ո՛վ դու բարեկամ այրած սրտերու,
Խօսնակ գիշերոյ, հոգեակ վարդերու,
Երգէ բլբուլիկդ, երգէ ի սարէդ,
Ձանձա՛ն քաջն Հայոց երգէ հոգոյս հետ:

Թագէի վանուց ձէնիկդ ինձ դիպաւ,
Սրտիկս՝ որ ի խաչն էր կիպ՝ թունտ առաւ,
Ի խաչին թեէն թռայ ու հասայ,
Գտայ զքեզ ի դաշտ քաջին Վարդանայ:

Բլբուլ քեզ համար մեր հարքն ասացին,
Թէ չէ հաւ՝ բլբուլ մեր Աւարայրին,
Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրազրուցիկ,
Որ զՎարդան ի վարդ տեսնու կարմրիկ:

Ձմեռն յանապատ կու գնայ կայ ի լաց,
Յարտազ գայ վարունն ի թուփ վարդենեաց,
Երգել ու կանչել յեղիշէի ձայն,
Թէ պատասխանիկ մ'արդեօք տայ Վարդան:

Ղ. Ալիշան

* *

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՐԳԸ

Հիմի էլ լուենք, եղբայրք, հիմի էլ,
Երբ մեր թշնամին իր սուրն է գրել,
Իր օրհասական սուրը մեր կրծին,
Ականջ չի դնում մեր լաց ու կոծին.
Ասացէք եղբայրք Հայեր, ինչ անենք,
Հիմի էլ լուենք:

Հիմի էլ լուենք, երբ մեր թշնամին
Լիւր գողողութեամբ լցրած իր հոգին,

Արդարութեան ձայնը հանած իր սրտից
Արտաքսում է մեղ մեր բնիկ երկրից,
Պանդոկստ, հալածեալ, եղբայրք ուր դիմենք,
Հիմի էլ լռենք:

Հիմի էլ լռենք, մարդիկ լինչ կասեն,
Երբ մեր տեղ քարինք, ապառաժք խօսեն,
Ձեռն ասիլ, որ Հայք արժանի էին,
Այդ ստրկական անարգ վիճակին.
Մեր սուրբ քաջ նախնեաց գործերը գիտենք,
Մինչև երբ լռենք:

Թող լռէ մունջը, անդամալոյծը,
Կամ՝ որոց քաղցր է թշնամու լուծը,
Բայց մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ քաջ,
Ե՛կ անվախ երեսնք թշնամու առաջ,
Գոնէ մեր փառքը մահով յետ խլենք.

Ու այնպէս լռենք:
Գամառ-Գաթիպա

* *

Լ Ռ Ե Յ

Լըռեց: Ամպերը եկան ծածկեցին
Երկինքն, ու լուսինն աչքէս խըլեցին.
Մընացի մենակ՝ հոգիս վըրդոված,
Ձեռներըս ծոցիս, գլուխս քաշ արած:

Եւ այնուհետեւ ամեն իրիկուն
Մընում եմ լուսնի խաղաղ ծագելուն.
Նորա տըխրամած դէմքին նայելիս՝
Յիշում եմ թըշուառ վիճակը ազգիս:

Ա՛խ, ցոլն, փայլէ տըխրադէմ լուսին,
Գուցէ քու փայլից փայլ տաս և հային.
Պատմէ շատերուն Վարդանի մահը,
Կամ՝ ինչպէս կորաւ հայ ազգի գահը,
Կամ ինչ վեհ սիրով սիրում էր Վարդան
Մայրենի հողը: Հայաստան:

Գամառ-Գաթիպա

Մեր աշխատութեամբ տպագրութեան համար
պատրաստ են

1. Աշակերտի յիշատակարանը. էդ. Ամիջխի, պատկերազարդ. Թարգմ. գերմ.
2. Էմ. Գանտի կենսագրութիւնը, քաղուած գերմ. աղբիւրներից. պատանիների համար:
3. Քեոզոր Ֆէխներն իբրեւ մտածող և բարոյախօս. հասակաւորների համար:
4. Ինչ է կրօնը, ուսումնասիրութիւն:

Աշակերտների համար կազմած

«Կրօնի դասագրքերը»

լոյս կը տեսնեն Տետրագրատէ:

Հայաստանի ԽՍՀ
Հանրապետական
Գրադրութեան
Կենտրոն
7/31 1922
ՊԵՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՂԵԻՈՆԴ

ԵՐԷՑ

5762

5187000

120 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001815

